

LUND UNIVERSITY

Föreställd mångfald

Medborgarskap för framtiden

Jönsson, Lars-Eric

Published in:

Politiska projekt, osäkra kulturarv

2017

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jönsson, L.-E. (2017). Föreställd mångfald: Medborgarskap för framtiden. I L.-E. Jönsson (Red.), *Politiska projekt, osäkra kulturarv: Kampanjer och förhandlingar i det sena 1900-talets Sverige och Europa* (s. 113-130). (Lund Studies in Arts and Cultural Sciences; Vol. 14). Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Lars-Eric Jönsson (red.)

Politiska projekt, osäkra kulturarv

KAMPANJER OCH FÖRHANDLINGAR
I DET SENA 1900-TALET SVERIGE OCH EUROPA

Under 1990-talet kom ordet kulturarv att användas för att beskriva samhällets förmåga, vilja och praktiker för att bevara och använda företeelser ur det förflutna. I Sverige, liksom i Europa, genomfördes under denna tid flera politiskt initierade satsningar och projekt som handlade om både hur kulturarv kunde tjäna samhället och vad som borde ingå i kategorin kulturarv.

Boken handlar om dessa projekt och om hur olika företeelser diskuterades som möjliga kulturarv. Vilka sociala kategorier borde representeras? Hur kunde kulturarv användas? För vad och vem var begreppet tillämpligt?

I boken undersöks dels svenska och europeiska kampanjer, dels förhandlingar om företeelser vars kulturarvsstatus är och har varit vacklande. Hemslöjdsrörelsens historia med särskild fokus på virkning som omtvistat kulturarv är ett exempel. Biologiskt kulturarv i form av den välkända Linderödsgrisen, ett annat. Mångtydiga platser – inte sällan med industrihistoriskt förflutet – som vacklar mellan kulturarv och naturligt förfall, är ett tredje exempel. Gemensamt för dessa olika exempel är att de alla väcker frågor om vad som är och borde vara kulturarv.

Fallstudierna ramar in av två kapitel om den offentliga kulturarvspolitiken under 1990-talet och det tidiga 2000-talet. En serie kampanjer och projekt, i Europa och i Sverige, tog som utgångspunkt kulturarvens tänkta förmåga att bidra till en föreställd gemenskap och mångfald. Varför och på vilket sätt kom kulturarvsbegreppet åter i användning på detta sätt?

Författarna är verksamma i ämnena arkeologi, etnologi, konstvetenskap, kulturvård och museologi.

LUND
UNIVERSITY

LUND STUDIES IN ARTS AND CULTURAL SCIENCES
ISBN 978-91-983690-1-4
ISSN 2001-7529

POLITISKA PROJEKT, OSÄKRA KULTURARV

Politiska projekt, osäkra kulturarv

LARS-ERIC JÖNSSON (RED.)

LUNDS
UNIVERSITET

LUND STUDIES IN ARTS AND CULTURAL SCIENCES 14

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences is a series of monographs and edited volumes of high scholarly quality in subjects related to the Department of Arts and Cultural Sciences at Lund University. An editorial board decides on issues concerning publication. All texts have been peer reviewed prior to publication.

www.kultur.lu.se

Undersökningen *Politiska projekt, osäkra kulturarv* har finansierats genom anslag från Vetenskapsrådet. Tryckningen av boken har finansierats med bidrag från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Copyright © The editor and the authors, 2017
ISBN 978-91-983690-1-4

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences
ISSN 2001-7529 (print), 2001-7510 (online)

Cover design and photography Johan Laserna
Printed in Sweden by Media-Tryck, Lund University, Lund 2017

Innehåll

POLITISKA PROJEKT, OSÄKRA KULTURARV	7
Lars-Eric Jönsson	
DEN OMORALISKA VIRKNINGEN	23
Anneli Palmsköld	
BIOLOGISKT KULTURARV KOMMERSIALISERAT	57
Moa Petersén	
KORROSIONENS KARAKTÄR	81
Robert Willim	
FÖRESTÄLLD MÅNGFALD	113
Lars-Eric Jönsson	
EFTERORD – EN KOMMENTAR	131
Björn Magnusson Staaf	
FÖRFATTARE	141

Politiska projekt, osäkra kulturarv

En inledning

Lars-Eric Jönsson

Den här boken har sin utgångspunkt i en undersökning av den offentliga kulturarvspolitiken under 1990-talet och det tidiga 2000-talet. Under dessa drygt tio år pågick en intensiv diskussion om arkivens, museernas och kulturmiljövårdens uppdrag, funktioner och praktiker (se t.ex. Jönsson & Svensson 2005, Shore 2000, Svensson 2014). Statliga utredningar, debatter i dagstidningar, utställnings- och forskningsprojekt, föreningsinitiativ var olika aktiviteter i denna rörelse som långt ifrån var entydig. Den drog åt flera olika håll och engagerade många aktörer – individer, föreningar, forskningsinstitutioner, organisationer, myndigheter – med olika målsättningar¹.

Sverige var i detta avseende knappast unikt. I Europa pågick liknande processer där kulturarv och dess praktiker utmanades, laddades med nya betydelser och fick delvis nya funktioner. Europarådet var sedan tidigare en tydlig kultur- och kulturarvspolitisk aktör. I samband med undertecknandet av Maastrichtfördraget 1992 och bildandet av Europeiska unionen 1993 fick dessa frågor än större betydelse. Efter Sovjetunionens kollaps och slutet på Kalla kriget blev frågan om Unionens utvidgning central. De neutrala länderna Finland, Sverige och Österrike sökte och fick medlem-

¹ När den här boken färdigställs 2016/17 har en liknande diskussion väckts till liv med centrala begrepp som representation och normkritik.

skap 1995. De baltiska länderna och de forna Öststaterna inledde förhandlingar vilket skulle leda till medlemskap för bland andra Estland, Lettland, Litauen, Malta, Polen, Slovakien, Slovenien, Tjeckien och Ungern 2004. Denna och den fortsatta utvidgningsprocessen satte ljuset på frågan om den europeiska gemenskapen. Vari bestod den? Och hur skulle erfarenheterna från Kalla kriget och de på 1990-talet pågående Jugoslaviska krigerna kunna ersättas med fredlig samvaro och gemenskap under den gemensamma beteckningen Europa?

Kapitlen i den här boken kommer inte att kunna besvara dessa frågor. De ska snarare ses som en fond till hur kulturarvbegreppets idéer och praktiker skulle komma att förändras under dessa år. Syftet med boken är att bidra till kunskap om sådana förändringar, om hur begreppet etablerades och öppnades för olika företeelser med början under 1990-talet och hur det kom att engageras i politiska sammanhang, framför allt kretsande kring mångfald och identitet. Detta inledningskapitels uppgift är att ge ett sammanhang, en ram till de företeelser som de följande kapitlens fallstudier behandlar. Kapitlets syfte är alltså att både vara en inledning till boken och ge en översiktlig introduktion, i sin egen rätt, till kulturarvsbegreppets etablering och kulturpolitiska användning under i huvudsak 1990- och 2000-talen. Kapitlet bygger dels på administrativt material och forskningspublikationer som rör periodens kultur- och kulturarvspolitik, dels på författarens egna erfarenheter av att befinna sig i det fält som under dessa år skulle komma att benämnas kulturarvsfältet.²

Många har försökt förstå och definiera det där ordet, mer eller mindre framgångsrikt (t.ex. Ronström 2007, Beckman 1993). Vi begränsar oss till att, som flera andra (t.ex. Smith 2006), peka på att begreppet bäst förstås som en kategori snarare än de företeelser som vid olika sammanhang och tillfällen sägs omfattas av denna kategori. Bokens bidrag handlar, sammantaget, om företeelser med omdiskuterade kulturhistoriska värden. Det är företeelser som av olika anledningar endast med tveksamhet eller inte alls har kunnat placeras in i den kategori som vi i dag kallar kulturarv. Våra nedslag hämtas från det sena 1800-talet fram till vår egen nutid med visst

² Under andra halvan 1980-talet och 1990-talet arbetade jag bl.a. på olika kulturarvsinstitutioner, framförallt regionala, lokala och nationella museer samt Kulturdepartementet.

koncentration till de senaste 25 åren. Tillsammans kan de förefalla mycket olika och knappt jämförbara. Men de är utvalda, inte utifrån sina empiriska likheter utan för att de aktiverar diskussioner och förhållningssätt till begreppet kulturarv. Vi har sökt arenor där kulturarvsbegreppet, kategorin, har öppnats för nya företeelser. Sådana öppningar sker sällan utan diskussion. Att föra in nya fenomen i kategorin kulturarv aktiverar alltid motstånd. Detta motstånd hämtar för det mesta sin näring från en uppfattning om att kulturarv tillhör det förflutna och att det inte kan förnyas. Det anses inte ligga i dess natur att kunna förnyas eller förändras. Kulturarv ligger, enligt denna uppfattning, fast. Denna fasthet, orörlighet och förmåga att stå emot nutidens förändringsförsök är en väsentlig del i de argumentationslinjer som till varje pris vill hävda det för givet tagna och att det förflutna i sig äger ett slags monopol på att definiera kulturarvet (i singular).

Kulturarv är besvärligt att undersöka i den mening att det både är ett begrepp som tillhör våra undersökningsobjekt och ett ord som vi själva använder när vi undersöker det. Denna sammanblandning är påfallande i många studier som handlar om just kulturarv. Det säger sig självt att det knappast finns en definition av ordet som är giltigt i alla sammanhang. De flesta som använder det i vardagliga sammanhang brukar syfta på en uppsättning företeelser av kulturhistoriskt värde av något slag. Det kan vara föremål, hus, berättelser, personer, litteratur, landskap, idégoods, musik, och mycket mer. När vi använder begreppet här, i denna antologi, avser vi i första hand en kategori där vi finner företeelser med hallstämpel från arkiv, kulturmiljövård och museer.

Gemenskap och mångfald

Vi kan alltså konstatera att kulturarv, i såväl nationellt och som europeiskt perspektiv, kom att få ökad politisk betydelse. Den brittiske socialantropologen Chris Shore (2000) pekar på hur denna process hade startat på 1980-talet. Frågan var om det var möjligt att bygga en europeisk identitet som motsvarade de äldre nationella men utan dessas gemensamma språk, historia, minne eller religion (Shore 2000:18). Sedan tidigare hade europatanken i väsentliga delar byggt på ekonomiska, juridiska och tekniska ini-

tiativ. Men med Maastrichtfördraget gavs utrymme också för kulturella interventioner (artikel 128).

The Community shall contribute to the flowering of the cultures of the Member States, while respecting their national and regional diversity and at the same time bringing the common cultural heritage to the fore. (Art. 128)

Här nämndes två ord som stod i centrum för många europeiska initiativ med avseende på kulturarv – *diversity* och *common*, mångfald och gemensam. Å ena sidan bejakades och erkändes heterogeniteten i Europas historia, konflikter, mångkultur, nationella och regionala skillnader. Å andra sidan hävdades ett gemensamt europeiskt förflutet i termer av kulturarv. Fanns det någon europeisk identitet överhuvudtaget och vad var den i så fall uppbyggd av? Från ett europaperspektiv föreföll nationerna vid denna tid, på 1980- och 90-talen, stå i vägen för en gemensam identitet som snarare borde vila på regionernas mångfald än de traditionella nationalstaterna. Talet om mångfald fick inte bara stor betydelse på europeisk botten. Våra svenska exempel i den här boken pekar på hur kulturarvsbegreppet öppnades för nya företeelser och dessutom i hög grad kom att stödja en mångfald av identiteter istället för det som ibland har kallats en föreställd gemenskap byggd på idén om en etniskt homogen nation (Anderson 1983, Hobsbawm 1994).

Under 1990-talet och början av 2000-talet pågick i Sverige, som ovan nämnts, en stundtals intensiv diskussion om vad kulturarv i allmänhet och arkiven, kulturmiljövården och museerna i synnerhet borde användas till, vilka syften de hade och borde ha. Kritiker menade att de företeelser som betecknades som kulturarv hade en påfallande snäv social representation – framförallt avseende klass, etnicitet och genus – och gav gott stöd åt historiska berättelser kretsande kring det välmående samhällets framgångar och utveckling medan olycka, social marginalisering och livets skuggsidor var påfallande svåra att se belysta i kulturarvet, i museernas samlingar eller kulturmiljövårdens kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse (se t.ex. Björklund & Silvé 2006, Jönsson & Svensson 2005). Sådana argumentationslinjer byggde på utgångspunkten att kulturarv var föränderligt och

fotat i den egna samtiden. Andra menade att kulturarv snarare definierades i det förflutna och därmed knappast var förhandlingsbart avseende t.ex. social representation. Det förflutna låg en gång för alla fast, vilket rimligen också borde gälla kulturarvet, ett kulturarv som borde förvaltas, samlas, vårdas och visas (se t.ex. Svensson 2014:145 ff.). Ett museum definierades på liknande sätt, utifrån detta synsätt, från sina samlingar (2014:155).

I detta slags diskussioner var kulturarvsbegreppet och förståelsen av det centralt. Det var inget neutralt begrepp utan snarare politiskt. När det (ny) introducerades i det sena 1900-talets Sverige finner vi det signifikativt nog i politiska texter som i 1987/88 års kulturproposition, regeringen Bildts regeringsförklaring 1991 och läroplanen för gymnasiet 1992/93 (jfr Ronström 2007:221). Det hade förekommit tidigare i den politiska sfären, t.ex. i 1974 års kulturpolitiska proposition (1974:28:287) men användes knappast som ett gängse begrepp för att beskriva ett sakområde eller verksamhetsfält.³

Representationer

Sverige fick sitt första renodlade Kulturdepartement 1991. Under de kommande åren bildades på departementet också en särskild kulturarvsenhet, vilket på ett sätt markerar det formella genomslaget av begreppet. Man talade nu om politikområdet kulturarv. Det är påfallande hur snabbt begreppet fick genomslag under dessa år (vilket också uppmärksammades i samtiden). 1994 års Kulturarvsutredning noterade i en bilaga i sitt slutbetänkande (SOU 1996:128) hur kulturarvsbegreppet hade ”aktualiserats under 1990-talet” och avsåg kulturmiljöer, ”materiellt såväl som andligt

³ Enligt Svenska Akademiens ordboks redaktion återfinns det tidigaste belägget för ordet kulturarv 1887 då Viktor Rydberg använder det i en föreläsning med betydelsen ”vad ett folk o.d. i fråga om (andlig) kultur övertagit från tidigare generationer”. (saob.se)

När Nationalencyklopedins elfte band – Kil–Käf – gavs ut 1993 saknades ordet kulturarv. Under 1990-talets tidiga år förefaller ordets svenska förankring inte ha varit stark nog för att redaktionen skulle finna anledning att säga något om det och ge det plats mellan orden ”kulturarbetsförmedling” och ”kulturattaché”. (1993:513) Denna signifikativa frånvaro är fortfarande 2016 manifest i internetutgåvan av NE. I uppslagsverket får den vetgärlige nöja sig med ”Immateriellt kulturarv” medan det mer akademiskt förankrade ordet ”historiebruk” ges en egen artikel.

kulturarv, såldes även sådant som finns dokumenterat i arkiv och museer” (SOU 1996:128:365). Utifrån ett kulturpolitiskt perspektiv samlade begreppet myndigheter, organisationer och andra aktörer som drev museer, arkiv och kulturmiljövård under en hatt. Det avsågs bli lättare att samordna insatser mellan dessa som tillsammans bildade ett tämligen vildvuxet fält av små och stora aktörer med mycket olika förutsättningar och syften. Här fanns allt från de stora centralmuseerna i Stockholm och länsstyrelser ute i landet till små privat- eller föreningsägda museer. Det finns all anledning att förstå etableringen av begreppet som ett försök att öka den kulturpolitiska aktiviteten i fältet, vilket de i vår undersökning aktuella satsningarna är exempel på (se Jönsson i denna volym).

Samtidigt som begreppet etablerades kom det också till användning. Aspektpolitik var – och är – en ordsammansättning som nämndes allt oftare i samband med kultur i allmänhet och kulturarv i synnerhet. Det syftade på kulturområdets samspel med andra samhällssektorer och att kultur borde kunna ses som en aspekt på andra samhällsfrågor (jfr bl.a. SOU 2009:16:14). Kopplingen mellan kulturmiljövård och naturvård framstod som uppenbar. Integration verkade ha lika uppenbara kulturarvsaspekter. Ekonomisk utveckling, inte minst regional, hälsa, demokrati, jämställdhet, ekologisk hållbarhet, var andra områden som hade både kultur- och kulturarvsaspekter.

Den ovan nämnda frågan om representation och identitet var ju på ett sätt långt ifrån en nyhet men kom i samband med kulturarvsbegreppet att ta andra riktningar än tidigare väl hävdade nationella och regionala identiteter. Ibland argumenterades för att tala om kulturarv i plural, vilket tog spjörn mot tanken om ett folks, en regions eller en nations kulturarv. Att tänka i termer av klass, genus och etnicitet tycktes i sig kräva att tänka kulturarv i plural i riktning mot flera identiteter. Att hävda kulturarv var ett sätt att söka erkännande för kollektiva identiteter.

I samma andetag som representation nämndes och problematiserades reaktiverades också det som under 1970-talet hade kallats för gräv-rörelsen efter författaren Sven Lindqvists bok *Gräv där du står* (Lindqvist 1978) med stark inspiration även från arkitekten Gunnar Silléns *Stiga vi mot ljuset* (1977). Båda dessa böcker handlade om argument och metoder för histo-

risk dokumentation av arbetsplatser. Detta intresse för arbetsplatsers historia och den arbetande befolkningens kulturarv gavs ny uppmärksamhet på 1990-talet, inte minst genom så kallade arbetslivsmuseer som oftast var – och är – små och ideellt drivna museer med utgångspunkt i en specifik arbetsplats historia.⁴

Även sådana initiativ, grundade i ett klassperspektiv, gavs en kritisk genomlysning. Om klass hade motiverat en representationskritik av de ”traditionella” och sedan länge hävdade kulturarven, kom genusperspektiv att utveckla denna kritik. Kvinnor visade sig inte helt överraskande till stor del vara frånvarande i berättelser om arbetande människor. Inte minst i industrins kulturarv var kvinnor osynliga, delvis på grund allmän ojämställdhet, delvis för att industriers kärnverksamhet ofta befolkades av män medan kvinnor inte sällan var hänvisade till servicefunktioner och annat som tycktes befinna sig i verksamheternas utkanter. Om man dessutom lade till ett etnicitetsperspektiv var det uppenbart att så kallade invandrare, migranter och flyktingar – benämningarna var, och är, många, och osäkra – var påfallande osynliga i det som kallades det svenska kulturarvet. Utöver kategorierna klass, genus, etnicitet hade representationsproblematiken även andra bottenar. En del av oss talade om marginalernas kulturarv, vilket ytterligare heterogenerade kulturarvsbegreppet (se bl.a. Jönsson & Svensson 2005). Vi talade om människor, kvinnor och män, som inte passade in i samhället och som avvek från grundläggande samhälleliga normer. Sjuka, kriminella, omhändertagna, outsiders och samhällets sätt att möta sådana människor med anstalter och repressiv lagstiftning, eller lokalsamhällets förmåga att ibland omsluta, ibland stöta ifrån sig avvikare, borde vara tydligare närvarande i termer av kulturarv.

Denna kritiska diskussion om vad kulturarv var, borde och kunde vara fick bland annat till följd att viljan att öppna upp kategorin för nya företeelser var stark. Ett tidstypiskt projekt var Eva Silvéns och Anders Björklunds *Svåra saker* som startade 1998 med frågan i vilka avseenden museernas samlingar var ämnade att ge en nyanserad bild av efterkrigstidens Sverige (Björklund & Silvéns 2006:5). Projektet avsåg att kritiskt granska

4 Samtidigt, under 1970-talet, väcktes ett intresse för industrimiljöers historia och arkitektur, bl.a. manifesterat i Nisser 1974.

museernas samlingar och de avvägningar och urval de vilade på men bjöd inte bara in museer att delta i projektet utan uppmanade också, i en turnerande "fältstation", besökare att ta med och föreslå föremål som var knutna till svåra, upprörande, besvärliga, farliga, personliga eller samhällseliga minnen. Projektet utmynnade i en samling uppenbart "svåra" föremål, som t.ex. en ask neurosedyntabletter eller en vimpel med ett hakkors på, men även i mer alldagliga föremål som hade en speciell och kanske obehaglig historia.

Just denna senare kategori vardagliga föremål pekade mot en mer allmän rörelse under 1990-talet och det tidiga 2000-talet. Det var inte endast byggnader och föremål i sig som föreslogs som "nya" kulturarv. Befintliga kulturarvsföremål laddades med nya berättelser. Ett av de mer uppenbara exemplen var de redan nämnda fabrikerna vars stora berättelse handlade om männens arbete i tillverkningsprocesser medan kvinnors arbete av t.ex. servicekaraktär sällan eller aldrig sågs eller hördes. På liknande sätt kunde nya berättelser knytas till redan befintliga ting i museernas samlingar.

Kulturarvsbegreppet fick kort sagt ett mycket snabbt genomslag på 1990-talet, i politiken och praktiken men också i forskningen. Forskare med fuktiga fingrar i luften insåg snart vart vinden blåste och började undersöka vad begreppet omfattade och vilka konsekvenser det kunde tänkas få (se t.ex. Anshelm red.1993, Alzén & Hedrén red. 1998). Ett intressant fenomen knutet till begreppet är att många av de ledande forskarna var aktiva i praktiken, i politiken och forskningen. Det var, och är, inte helt lätt att dra upp rågångarna mellan kulturarv som undersökningsbart begrepp och som ett samlingsnamn på en uppsättning företeelser att undersöka (se t.ex. Alzén & Burell red.). Det ligger nära tillhands att förmoda att forskningen om begreppet också bidrog till att etablera det. Genom forskningen lärde vi oss inte bara att förstå det utan också att ta det för givet. Begreppet infiltrerade inte bara arkiv, kulturmiljövård och museer utan också den akademiska forskningen.

En del av forskningen har lanserat hypoteser om varför begreppet kom till användning just i slutet av 1980- och början av 1990-talet. Något entydigt svar står inte att finna men flera forskare har kopplat etableringen till migration och etnisk identitetspolitik. Etnologerna Valdimar Hafstein

(2012), Barbro Klein (1997) och Owe Ronström (2007) tillhör dem som pekat på detta. De har delvis rätt i att kulturarvsbegreppets framgång hade att göra med en tilltagande migration och allmän globalisering. Men om vi följer utvecklingen i Sverige under 1990-talet är det uppenbart att den identitetsdiskussion som knöts till kulturarvsbegreppet knappast bara handlade om migration eller om att olika etniska grupper hävdade ”sina kulturarv”. Klass och kön var, och är, minst lika starka identitets- och kulturarvsproducerande krafter. Jag vill mena att klass och kön på ett sätt var mer formativa för hur kulturarv skulle komma att uppfattas, för den förnyelse av fältet som begreppet var en del av. Frågan om olika etniciteters kulturarv hade sin uppenbara relation till idén om en etniskt homogen nation som just förespråkare för ett heterogent etnicitetsperspektiv framgångsrikt utmanade. Frågan om klass och kön stod i väsentliga avseenden utanför denna historiska tanke om en etniskt homogen nation. Klass och kön var inga givna parametrar i konstruktionen av det som kunde kallas en föreställd gemenskap vilket däremot etnicitet var. Och fortfarande i allt väsentligt är. Klass och kön – och delvis också social avvikelse – tillförde andra och nya aspekter på vad kulturarv kunde vara. Det är knappast möjligt att belägga att kulturarvsbegreppet i sig öppnade för denna utveckling men samtidigheten och påverkan från argument som handlade om representation avseende klass och kön är uppenbar.

Medborgarskap och kulturarv

Viljan att skapa tillhörighet i samhället via kulturarv kom till uttryck på flera arenor. Flera initiativ som togs på 1990-talet handlade om problematiken kring inneslutningar och uteslutningar (se t.ex. Klein 1997). Historia och kulturarv fick delvis nya betydelser och funktioner i det demokratiska samhället. De satsningar som behandlas av Jönsson i föreliggande volym handlar om detta. Kortfattat kan sägas att identitetspolitik flätades samman allt hårdare med kulturarvspolitik. I termer av medborgarskap ställdes krav både på skyldigheter och rättigheter att delta i det offentliga livet och vara integrerad i samhället (van Steenberg ed. 1994:2). Det medborgarskap som av sociologen T. H. Marschall (jfr Rees & Bulmer eds. 1996) hade

beskrivits som civilt, politiskt och socialt⁵ skulle kunna kompletteras med ett symboliskt medborgarskap. Litteraturvetaren Homi K. Bhabha hävdar just ett sådant medborgarskap (Bhabha 1994:xvii) bestående av idéer om ursprunglighet och ärvda traditioner (inheritance of tradition) byggda på ras (etnicitet), genus, klass och generation. Bhabha talar om ett slags naturaliserat medborgarskap som man har men inte kan tillägna sig, ett slags stängd kategori såväl för de som står innanför som de som är utanför.

Denna utveckling i riktning mot ett mer heterogent kulturarvsbegrepp är starkt knuten till en identitetspolitisk diskussion, vars omfattning knappast låter sig fångas upp i den här inledningen. Sammantaget kan dock sägas att strävan att söka erkännande för grupperns identiteter via kulturarv och att sådana erkännanden också bör leda fram till rättigheter av olika slag inte är odelat oproblemiskt utifrån ett medborgarskapsperspektiv. Homi K. Bhabha pekar alltså på det naturaliserade medborgarskapet och stängda identitetskategorier. Den amerikanska statsvetaren Amy Gutman har ställt frågan hur identiteter förhåller sig, och bör förhålla sig till generella rättigheter och medborgerliga jämlikhetsideal. Frågan är ställd i en situation när inte minst offentliga institutioner kritiserats för att inte erkänna eller respektera olika medborgares kulturella identiteter.

I vilken mening bör våra identiteter som män eller kvinnor, afroamerikaner, asiatiska amerikaner, eller infödda amerikaner, kristna, judar eller muslimer, engelskspråkiga eller franskspråkiga kanadensare, ha en offentlig innebörd. (Gutman i Taylor 2009:18)

Ett sätt att se på detta, menar Gutman, är att inte ha som mål att söka, representera och respektera identiteter och skillnader i de offentliga institutionerna. Samhället bör istället behandla oss som likar oberoende våra etniska, religiösa, rasmässiga eller sexuella identiteter, en likhet som skyddar

⁵ Civilt medborgarskap handlar om individuell frihet, om yttrande-, tanke- och trosfrihet, rätten till ägande, rättvisa och möjligheten att ingå kontrakt. Politiskt medborgarskap handlar om rätten att delta i utövandet av politisk makt. Med socialt medborgarskap menas rätten till en minimal ekonomisk välfärd, att förmå leva ett civiliserat liv i linje med standard som gäller i det omgivande samhället. I detta avseende är utbildningssystem och sociala tjänster centrala.

vår frihet och jämlikhet i den offentliga sfären. Frihet och jämlikhet syftar och vilar på det gemensamma och de behov vi har oberoende våra särskilda kulturella identiteter, behov av t.ex. inkomster, hälso- och sjukvård, utbildning, religions-, samvets-, yttrande-, tryck- eller föreningsfrihet, rättssäkerhet, rösträtt och rätten att inneha offentliga ämbeten (Gutman i Taylor 2009:18). Institutionerna borde enligt detta synsätt inte behandla oss som innehavare av särskilda kulturella identiteter utan som fria och jämlika medborgare. Samtidigt måste samhället erkänna grupperns särskilda förutsättningar och behov. Jämlik respekt, skriver Charles Taylor, kräver att vi, samhället, bortser från skillnader. Å andra sidan, jämlik respekt kräver också erkännande av det särskilda, av skillnader (Taylor 1994:42). Varken Gutman eller Taylor ger någon tydlig väg ut ur denna situation. För våra vidkommanden är det viktigt att inse att kulturarv, vid det tillfälle då ordet förstods i plural, också skrevs in i denna relation präglad av medborgarskapets villkor och identitetspolitiska rörelser. Taylor pekar på att representations- och identifieringsproblematiken handlar mindre om att bredda kulturen för alla och mer om att ge (kulturellt) erkännande åt hittills exkluderade och underrepresenterade grupper (1994:65-6). Detta är en omfattande och pågående diskussion där identitetsbegreppet står i centrum tillsammans med medborgarskapets villkor och där kulturarv och historia är två av flera aspekter.

Orsak och verkan

När vi läser om och undersöker begreppets introduktion under dessa år står det klart att det inte endast är att betrakta som en etikett på redan befintliga aktiviteter. Begreppet tycktes i sig också bidra till att samla och generera aktivitet. Anne Eriksen (2014), Laurajane Smith (2006) och Valdimar Hafstein (2009) är bara några som pekar på kulturarvsbegreppets fixering till nutiden och den reciproka process som det definieras av, det vill säga hur begreppet påverkas av samtiden och vice versa. Det finns flera sätt att förstå denna performativitet. Vi skulle kunna – i enlighet med Actor Network Theory (t.ex. Latour 2007) – kalla begreppet för en aktant i ett nätverk som bestod av institutioner, privata aktörer, myndigheter och politiker och som tillsammans genererade den förändring som skissartat

har tecknats ovan. Om vi håller fast vid att se begreppet som en kategori till vilken företeelser efter förhandling, argumentation och kanske konflikter lades är det uppenbart hur denna kategori påverkade fältet och dess aktörer⁶.

De sammanhang som ett begrepp lanseras och används i är givetvis också centralt för att förstå dess verkan (Butler 1997:3). Kulturarvsbegreppet kom i hög grad att uppfattas som ett begrepp från den politiska sfären. Eller, åtminstone, dess etablering och användning i den politiska sfären hade stor betydelse för dess genomslagskraft. Detta betyder inte att begreppets verkan endast riktades från politiken ut i samhället. Snarare finns det fog för att påstå att dess inflytande var starkare i kulturarvspolitiken än någon annanstans i samhället. Det skapades å ena sidan ett politikområde kring begreppet. Å andra sidan kan begreppet också sägas ha bidragit till att skapa detta samlade område. Kulturarvsbegreppet var både ett uttryck för dessa förändringar och en generator för dem. I denna mening hade det en i det närmaste magnetisk egenskap som drog till sig och samlade verksamheter som redan hade gemensamma nämnare men som tidigare inte självklart hade samma kategoriska tillhörighet.

Fallstudierna

De följande kapitlen kan betraktas som fallstudier som undersöker företeelser som på olika sätt har förhandlats in i kategorin kulturarv och vilka konsekvenser detta har fått.

Anneli Palmsköld inleder med Hemslöjdsrörelsens historia och hur etniska gruppers slöjd – judisk, samisk, romsk – inte fick plats i den svenska hemslöjden. Även vissa tekniker uteslöts. Palmsköld fokuserar på virkning som en sådan bortvald teknik och hur den föreföll stå i kontrast till andra ortskaraktäristiska och ”autentiska” tekniker. Förleder till tekniker angav ofta landskap och platser – Blekingesöm, Hallandssöm etc. Snarare än individer knöts skicklighet och kunskap till platser och historia, och till kollektiv. Virkning blev allmänt känd och populär under 1825–1850, en

⁶ Denna kategorins och begreppets påverkan på de företeelser som kategoriseras kan också jämföras med filosofen Ian Hacking's begrepp Interaktiva kategorier (Hacking 2000).

popularitet som ökade under 18- och 1900-talen. Denna tilltagande popularitet bjöds dock motstånd från intellektuella under slutet av 1800-talet, en kritik som sammanfaller med kritiken mot industrisamhällets varuproduktion och inte minst dess estetik. Trots att det inte har funnits någon industriell produktion av virkade varor passade virkningen inte in. Den uppfattades inte tillräckligt gammal, inte tillräckligt svensk.

Med Moa Peterséns studie flyttas vi fram till vår egen omedelbara nutid. Petersén undersöker det som ibland kallas biologiskt kulturarv med fokus på en gård med konferenscentrum och restaurang utanför Malmö, en gård som föder upp lantrasen Linderödsgris. Petersén använder begreppet biofakt för att undersöka Linderödsgrisens plats i korsningen mellan kommersiell djuruppfödning, biologiska kulturarv och ekologiska hänsyn. Biofakter och biologiska kulturarv i form av exemplet Linderödsgrisen är dessutom ett exempel på hur kulturarv aktiverar dåtid, nutid och framtid. När det gäller genbanker och levande varelser är det ju knappast de levande objekten i sig som springer ur det förflutna. Det är generna och informationen de hyser som kopplar samman nutiden med det förflutna. I Peterséns exempel från restaurangbranschen är nostalgin och romantiken över äldre tiders jordbruk underordnade. Istället samspekar kulturarvsbegreppet också med etiska, kommersiella och kulinariska överväganden.

Robert Willim utgår från en vindkraftpark vars ålder redan vid konstruktionen är utmätt till ett par decennier. Här är avvecklingsplanerna starkt knutna till kraven på minsta möjliga miljöpåverkan. Med miljö menas framförallt naturmiljö. Willim rör sig vidare in i miljöer med andra tidsperspektiv, in i liminala landskap, ospecifika mellanrum och mångtydiga platser. De är på ett sätt motsatsen till platser som har en otvetydig plats i kulturarvskategorin, platser som brukar ges tydliga och entydiga betydelser. Willims taktik är att söka upp platser vars ställning är en aning vacklande och där naturen har givits en tydlig och ibland kontrollerad roll i konstruktionen av monument eller ruiner. Naturen representerar här något levande, rörligt och föränderligt men ibland också nedbrytande. Han pekar bland annat på spänningen mellan det levande och det nedbrytande men också på å ena sidan strävan att bevara, å andra sidan viljan att hålla vid liv.

Lars-Eric Jönsson följer upp med en undersökning av europeisk och svensk kulturarvspolitik med särskilt avseende på begreppen gemenskap

och mångfald. Han etablerar uttrycket föreställd mångfald som ett sätt att beskriva och förstå strävan att skapa gemenskap genom skillnader. Jönsson undersöker fem svenska projekt och en europeisk kampanj och hur historien och kulturarv tänktes bidra till ett bättre, framtida samhälle. Denna tänkta framtid kom till uttryck på flera sätt, inte sällan genom att fokusera barn och ungdomar – det framtida samhällets medborgare – men också genom att söka ”nya” kulturarv.

*

Tillsammans erbjuder dessa fyra fallstudier ingångar till kunskap om hur kulturarv blir till, vilka konsekvenser det kan få samt vilka funktioner i samhället det anses ha. Gemensamt för samtliga fallstudier är att de undersöker kulturarvskategorin i situationer när den är öppen och förhandlingsbar dels för vilka företeelser som kan och bör omfattas, dels för vad kulturarv kan användas till, vad som går att uppnå med hjälp av kulturarv.

Antologin avslutas med ett kommenterande efterord av Björn Magnusson-Staaf som sätter in de diskussioner som förts i de tidigare kapitlen i delvis andra sammanhang. Utifrån en förståelse av begreppet kulturarv hämtad från det sena 1800-talets Viktor Rydbergs pekar Magnusson-Staaf på mångtydigheten men också användbarheten. När vi, inom en snar framtid, ser tillbaka på det sena 1900- och tidiga 2000-talets samhälle kommer ordet kulturarv utan tvekan framträda som ett av de mer produktiva prismatiska fönster att studera detta samhälle genom.

Referenser

Internet

saob.se. (hämtad 2016-06-01)

Litteratur

- Alzén, Annika & Hillström, Magdalena (red.) 1999. *Kulturarvet, museerna och forskningen. Rapport från en konferens*. Stockholm: Gidlunds och Riksbankens jubileumsfond.
- Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

- Anshelm, Jonas (red.) 1993. *Modernisering och kulturarv. Essäer och uppsatser*. Stockholm/ Stehag: Symposion.
- Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena 2005. *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Linköping: Linköpings universitet.
- Björklund, Anders & Silvé, Eva 2006. *Svåra saker. Ting och berättelser som upprör och berör*. Stockholm: Nordiska museet.
- Butler, Judith 1997. *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. London: Routledge.
- Cserhalmi, Niklas 2000. *När röken lagt sig*. Stockholm: ABF.
- Eriksen, Anne 2014. *From Antiquities to Heritage. Transformations of Cultural Memory*. New York, Oxford: Berghahn.
- Gutmann, Amy 2009. *Inledning*. I: Taylor, Charles 2009. *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. Göteborg: Daidalos.
- Hacking, Ian 2000. *Social konstruktion av vad?* Stockholm: Thales.
- Hafstein, Valdimar 2012 *Cultural Heritage*. I: Bendix, Regina F. & Hasan-Rokem, Galit (red.) 2012. *A Companion to Folklore*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Hobsbawm, Eric J. 1994. *Nationer och Nationalism*. Stockholm: Ordfront.
- Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta (red.) 2005. *I industrisamhällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*. Stockholm: Carlssons.
- Klein, Barbro 1997. "Tillhörighet och utanförskap. Om kulturarvspolitik och forklivsforskning i en multietnisk värld". *Rig* 1–2, 1997.
- Latour, Bruno 2007. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor–Network–Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lindqvist, Sven 1978. *Gräv där du står. Hur man utforskar ett jobb*. Stockholm: Bonnier.
- Nationalencyklopedin*. Elfte bandet. 1993. Höganäs: Bra böcker.
- Nisser, Marie 1974. *Industriminnen. Ett urval industriminnen och andra teknikhistoriska monument*. Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum.
- Rees, Anthony M. & Bulmer, Martin (red.) 1996: *Citizenship Today. The Contemporary Relevance of T.H. Marshall*. London: UCL Press.
- Ronström, Owe 2007. *Kulturarvspolitik. Visby. Från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlsson.
- Shore, Cris 2000. *Building Europe. The Cultural Politics of European Integration*. London: Routledge.
- Sillén, Gunnar 1977. *Stiga vi mot ljuset. Om dokumentation av industri- och arbetarminnen*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- van Steenberghe, Bart (ed.) 1994. *The Condition of Citizenship*. London: Sage.
- Svensson, Carl-Johan 2014. *Festligt, folkligt, fullsatt? Offentlig debatt om Historiska museets publika verksamhet från Den Svenska Historien till Sveriges Historia*. Jönköping: Högskolan i Jönköping.
- Taylor, Charles 1994. *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*. Princeton N. J.: Princeton University Press.

Den omoraliska virkningen

Anneli Palmsköld

Slöjd och hantverk som kulturarv är något som främst har stått i fokus för Hemslöjdsrörelsen som bildades i Sverige i slutet av 1800-talet (Lundahl 1999 och 2001, Zickerman 1999, Rosenqvist 2007, Meister 2012, Palmsköld 2012a och b). Huvudfrågan för rörelsen var hur historiska, "traditionella", hantverks- och slöjdtekniker som inte längre praktiserades bäst skulle bevaras och hur kunskapen om dessa skulle kunna överföras till nya utövare. Vidare vilka tekniker som skulle väljas ut samt hur dessa skulle kunna bli angelägna och användbara i en samtida kontext (Hemslöjdskommittén 1918, Zickerman 1999).¹

I detta kapitel står virkning i fokus som ett exempel på en teknik som inte accepterades av hemslöjdsrörelsen och som därmed inte kom att betraktas som kulturarv. Det handlar alltså om en analys av vad som händer när något definieras som kulturarv och hur det går till när vissa företeelser väljs bort och andra lyfts fram. Den övergripande frågan som ställs är: Vilka effekter har virkningens tvivelaktiga status haft ur ett kulturarvsperspektiv? Kan vi se dessa idag och i så fall hur? Delfrågor som ställs är: Vad är virkning och hur har tekniken praktiserats i en svensk kontext? Varför placerades virkning lågt ner på den hierarki av slöjd- och hantverkstekniker som skapades av intellektuella och andra som var involverade i den svenska hemslöjdsrörelsen?

¹ Hemslöjdsrörelsens fokus på tekniker och material kan ses som en del av det ökande intresset för tillverkningsfrågor, material och tekniker som en effekt av 1800-talets industrialiseringsprocess (Palmsköld 2007).

Den teoretiska utgångspunkten för artikeln är att görande i bemärkelsen slöjdande och hantverkande inte är några neutrala aktiviteter. Istället är de inbäddade i kulturella, situerade, rumsliga och ekonomiska sammanhang som avgör hur de värderas och betraktas (Haraway 1988, Palmsköld 2011, Rosenqvist 2007, Wilkinson-Weber 2004). Före industrialiseringen och mekaniseringen av textiltillverkningen fanns det bara ett sätt att sy, väva, brodera eller sticka – med hjälp av enklare verktyg, särskilda kroppsliga rörelser och handgrepp. Genom industriell tillverkning skapades en distinktion som markerade handens medverkan och ord som ”handvävd” eller ”handstickad” började användas. Men inte bara hur tillverkning sker är av betydelse, utan även vem som gör och vilka händer som utför (Rosenqvist 2009). Detta blir särskilt tydligt om slöjd och hantverk betraktas ur ett könsperspektiv (Palmsköld & Rosenqvist 2015), men också ur ett klassperspektiv (jfr Lundström 2005). I de musealiserings- och kulturarvsprocesser som leder till att något identifieras och utnämns som kulturarv och viktigt att bevara, har det varit människor med en medel- och/eller överklassbakgrund som har lett arbetet och gjort de avgörande valen (Lundström 2005, Palmsköld 2012a, Ronström 2008, Rosenqvist 2007). I bakgrunden till urvalen ligger idéer om samhällets struktur och beskaffenhet, om människor och natur som varit vägledande vid insamling, dokumentation och bevarandeåtgärder (Kirshenblatt-Gimblett 1998). På så sätt kan institutioner som museer betraktas som behållare som i sina samlingar härbärgerar både nya och gamla idéer och paradigmskiften. Dessa behållare reflekterar skilda diskurser som är fastlåsta och materialiserade i samlingar och verksamhet.

När det gäller görande, slöjdande och hantverkande är detta aktiviteter som har pågått utanför de institutionella sammanhangen och snarare varit förknippade med ekonomi och näringsliv än med kultur och kulturarv.² När museerna började använda fotografiet och filmen som medier för dokumentation, var slöjd och hantverk aspekter som uppmärksammades och material, redskap, handgrepp och hantverksprocedurer skildrades som

² Ett exempel på hur denna koppling är synlig idag, är att den statliga myndigheten Nämnden för hemslöjdsfrågor under Kulturdepartementet är samlokaliserad med Tillväxtverket (www.nfh.se).

källor till kunskap. Ett exempel på detta är Nils Keyland (1867-1924) som var verksam vid Nordiska museet och som anställdes som föreståndare vid Skansens kulturhistoriska avdelning 1906. Keyland fotograferade människor i arbete som till exempel när de klippte får eller brände tjära (Garnert 1998:246). Vidare gjordes intervjuer och uppteckningar dels i anslutning till insamling av föremål till museernas samlingar och dels i folklivsarkivens regier. Inför Göteborgsutställningen 1923 ledde till exempel Sigurd Erixon Nordiska museets stora inventering över västsvenskt hantverk och industri (Stavenow-Hidemark 1998:168). Samtidigt producerades journalfilmer om olika hantverk som visades på utställningen (Nyström 1998:177). Slöjd och hantverk har också varit viktiga programaktiviteter och utgjort en del av museers, friluftsmuseers och hembygdsgårdars publika verksamheter (se Rentzhog 2007:392ff).

Hemslöjdsrörelsens betydelse som kulturarvsskapare

Jämfört med mer institutionaliserade och professionellt drivna praktiker som museer, attraherade hemslöjdsrörelsen medlemmar (i huvudsak kvinnor) som var ideellt engagerade i arbetet (Lundström 2005, Palmköld 2012a och b, Palmköld & Rosenqvist 2015). För uppmärksammade pionjärer som Lilli Zickerman, som grundade det första officiella uttrycket för rörelsen - Föreningen för svensk hemslöjd 1899 - handlade bevarandepraktikerna om att designa produkter baserade på historiska tekniker och mönster som var attraktiva för moderna, urbana medelklasskunder (Palmköld 2012a och b). Genom att skapa en marknad för handgjorda varor, menade Zickerman att kunskaper om slöjd och hantverk skulle kunna bevaras och utvecklas. Hon organiserade arbetet genom att arbeta upp ett nätverk av slöjdare och hantverkare som bodde på landsbygden och som hon beställde varor från. Dessa såldes sedan i föreningens affär som var lokaliserad i centrala Stockholm under varumärket ”Svensk slöjd” (Zickerman 1999). Inom ramen för affärsverksamheten deltog föreningen i utställningar som till exempel Baltiska utställningen i Malmö 1914, och skapade på så sätt arenor för att informera om och marknadsföra arbetet och produkterna (Thorman 1914). Senare gav föreningen också ut en skriftserie

med mönsterblad med underrubriken ”Handarbetsmodeller för skola och hem”, som innehöll mönster på bland annat vävnader och broderier (Mönsterblad 1939-1963). På detta sätt skapades en marknad och en efterfrågan som säkrade att kunskapen om görandet hölls levande. Särskild tonvikt lades vid estetiska överväganden, något som starkt prioriterades vid avgörandet av vilka produkter som skulle säljas. Syftet var att skapa produkter med god design, tillverkade av material med hög kvalitet och av skickliga hantverkare och slöjdare (Hyltén-Cavallius 2007, Rosenqvist 2007, Palmsköld 2012a).

Förledet ”hem” i ordet ”hemslöjd” associerades vid denna tid med småskalig produktion som ägde rum i hushållen istället för i moderna fabriker. Det hörde också metaforiskt samman med varor som kunde användas i hem och inredningar som textilier, möbler, korgar, skålar och vävnader (Föreningen för svensk hemslöjd... 1907:3). Ur ett könsperspektiv hörde hemslöjd främst samman med den typ av kvinnlighet som definierades och konstruerades av och inom den moderna, samtida borgerliga kulturen (Lundström 2005). Kvinnors roll i samhälle och familj var enligt dessa idéer och ideal, att ansvara för hemmen och för deras inredning (Lundström 2005, Svensson & Waldén 2005). Hemslöjdsrörelsens grundare var fullt på det klara med de olika associationer som kunde göras, även om det fanns andra alternativa namn som diskuterades och valet av ”hemslöjd” var resultatet av en kompromiss (Lundahl 2001, Zickerman 1938/1999:39, Lundström 2005:145ff, Palmsköld 2012a:15f).³

Genom att använda det som kom att kallas för traditionella slöjd- och hantverkstekniker och att låta sig inspireras av historiska mönster för att skapa modern design, kom hemslöjdsrörelsen att bli en central aktör i konstruerandet av ett svenskt kulturarv när det gäller slöjd och hantverk (jfr Scher 2012:134). Under 1900-talets första decennier grundades minst en hemslöjdsförening i varje landskap som arbetade utifrån samma koncept som Lilly Zickerman gjorde. Det hade visat sig både fruktbart och

3 Associationerna som gjordes i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet har ändrats radikalt. Idag är hemslöjd snarare förknippat med Do It Yourself (och Do It Together) och med att lösa praktiska vardagsproblem, som till exempel hur man kan tillverka en disktrasa, laga en trasig cykel, odla sina egna grönsaker eller brygga sitt eget öl (se t.ex. Åhlvik & von Busch 2009).

framgångsrikt. Lokala slöjdare och hantverkare identifierades och tillfrågades om de ville tillverka produkter utifrån design inspirerad av historiska mönster. Dessa skulle sedan säljas i de lokala hemslöjdsbutikerna under respektive förenings eget varumärke (Rosenqvist 2007). Hemslöjdsföreningarna, vars verksamhet dominerades av kvinnor både i det ideella och i det professionella ledet, hade därmed en stor påverkan på den kulturarvsprocess som tog sin utgångspunkt i görande och tillverkning. De hade bokstavligen makten att välja vilka tekniker som kunde accepteras som "traditionella", "svenska" eller "ortskaraktäristiska" (Zickerman 1918, Lundström 2005, Palmsköld 2007, 2012a och b). Snart hade hemslöjdsrörelsen skapat ett metaforiskt rum för accepterade tekniker, ett rum som samtidigt exkluderade andra. Exempel på hur det "svenska" rummet konstituerades är att de slöjder och hantverk som utövades av svenska judar, samer och romer inte var inkluderade (Klein 1999, Hyltén-Cavallius 2004 och 2007, Palmsköld 2012a). Andra tekniker som valdes bort och uteslöts var de som var nya och moderna och som ansågs sakna historiska och nationella värden - en av dessa var virkning.

Svensk slöjd – traditionell, autentisk och ortskaraktäristisk

När den svenska slöjdens och hantverkens historia (och diskurs) skapades och förmedlades, användes ofta ord som tradition, autenticitet/äkthet och identitet, vilket fortfarande är ett vanligt mönster när slöjd och hantverk diskuteras och omnämns (Wilkinson-Weber 2004:287). I hemslöjdsrörelsens fall förmedlades historien på flera sätt: i publikationer om slöjd och hantverk, i mönsterböcker, i kursverksamhet, genom görande och tillverkning, i handgrepp och procedurer, genom verktyg och material, i reklamblad, skyltningar och utställningar samt inte minst muntligt till kunder, utövare, kursdeltagare och andra intresserade. För att verkligen förstå den historieskrivning som har formats, räcker det alltså inte med att gå till sedvanliga källor som texter, bilder och intervjuer/samtal. Hur själva görandet har förmedlats och i vilka sammanhang är lika viktigt att undersöka för att få en tydligare bild av hur historien har skapats och hur den är konstruerad.

Ett exempel är ordet tradition som förknippades med tid. Slöjd- och

hantverkstekniker som hade hittats vid arkeologiska utgrävningar ansågs vara mest intressanta eftersom de på ett självklart sätt ansågs kunna skrivas in i en nationell diskurs. Ett exempel är vanten från Åsle som hittades år 1918 och som på 1930-talet daterades till vikingatid, vilket i senare undersökningar har ändrats till 1520-1640 (Nockert & Possner 2002). Vanten var tillverkad i en teknik som då inte var känd, men som senare identifierades som nålbindning (Arbman 1934). Frågor om hur den var tillverkad och vilken teknik som hade använts var ett ämne som diskuterades. Maria Collin, en författare som publicerade ett flertal arbeten om textilier och vävning, identifierade tekniken och publicerade en artikel om detta (Collin 1917). Snart såldes vantar och andra föremål tillverkade i nålbindning som exempel på svensk slöjd. Förutom inspiration från arkeologiska fynd, genomförde de som verkade inom hemslöjdsrörelsen omfattande inventeringar och översikter där kartläggningar gjordes av lokala slöjd- och hantverkstekniker som fortfarande utövades eller som var kända av dem som slöjdade och hantverkade.

Ordet autenticitet var förknippat med vilka material som användes och med färger i form av kulörer, nyanser och färgkombinationer i historiska mönster. Växtfärgade fibrer, trådar, garner och tyger värderades högre än anilinfärgade, de ansågs bilda vackrare mönster och stod som en småskalig motsats till industriernas storskaliga produktion av ”grälla” och ”skrikiga” färger⁴ (Hyltén-Cavallius 2015:27). Tillsammans var dessa aspekter viktiga utgångspunkter när modernt designade produkter skulle tas fram, tillverkas och erbjudas kunder i hemslöjdsrörelsens nätverk av butiker.

Identitetsfrågan byggde på tanken att varje ort hade haft en egen lokal slöjd- eller hantverksspecialitet som det gällde för hemslöjdsrörelsen att identifiera för att kunna bevara och utveckla (Hemslöjdskommittén 1918, Zickerman 1918, Palmköld 2012a och b). Lilli Zickerman utvecklade denna tanke om den ”ortskaraktäristiska” slöjden i den statliga hemslöjdsutredningen från 1917 (Hemslöjdskommittén 1918). I ordets innebörd låg den idémässiga utgångspunkten ”att man kan iaktta särarter och särdrag när man till exempel studerar hur vävnader eller broderier har utformats

4 Lilli Zickerman argumenterade starkt för växtfärgens överlägsenhet över anilinfärgen inte minst ur estetisk synvinkel (Hyltén-Cavallius 2015:27).

på olika orter.” (Palmsköld 2012a:26). Olikheter och särarter kopplade till geografi, är ett sätt att prata om slöjd som fortfarande används. Arbetet med att identifiera historiska tekniker knutna till platser, gynnade nätverket av hemslöjdsbutiker som kunde använda det i sin marknadsföring. Olika mönster och produkter fick ofta förled som till exempel broderitekniker som gick under paraplynamnet landskapssömmar, som Blekingesömman, Hallandssömman och Anundsjösömman. På så sätt var varje hemslöjdsbutik specialiserad på att sälja lokalt producerade slöjdföremål, med undantag för Föreningen för svensk hemslöjds butik som sålde produkter från hela landet.

Det fanns också andra idéer och föreställningar som var viktiga i den historia som skapades om slöjd och hantverk. Ett exempel är föreställningen om att skicklighet i att tillverka saker manuellt var en vanlig och allmänt förekommande kunskap bland folk förr i tiden, snarare en kollektiv än en individuell kunskap (jfr Palmsköld 2005). Detta påverkade hemslöjdsrörelsens (och museernas) intresse för att knyta manuell produktion till namngivna personer. Ibland lyftes enskilda individer fram, sådana som av sin samtid hade ansetts som särskilt skickliga utövare av vissa tekniker.⁵ Men ofta knöts kunskap och skicklighet snarare till platser och deras historia.⁶

Ett annat exempel är tanken om att sedan industrialiseringen hade startat, hade slöjd och hantverk kommit att bli ”corrupted by modernity and the market” och kvaliteten och estetiken i produkterna hade därför fallit (Wilkinson-Weber 2004:287, 289). Denna idé förklarar varför designfrågan och anpassandet av produkterna för en modern marknad var så viktiga för hemslöjdsrörelsen, så att de som en konsekvens faktiskt skapade ett materiellt kulturarvskoncept (Panella 2012:51). De historier som berätt-

5 Ett exempel på en sådan person är Märta-Stina Abrahamsdotter (1825-1903) från Anundsjö. Hon stickade täcken, koftor, strumpor och vantar i egna mönster och i eget färgat garn. Hennes fantastiska arbeten uppmärksammades vid en utställning som anordnades 1910 av den nybildade Ångermanlands hemslöjdsförening (Bos Kerttu 2012).

6 I fallet med Föreningen Bindslöjden som bildades i Laholm 1907, inventerades och dokumenterades befolkningens kunskaper om att sticka. Men i den historia som förmedlades, nämndes inga namn på särskilt skickliga utövare verksamma på 1700- och 1800-talen (Johansson-Palmsköld 1990).

tades om produkterna som såldes i hemslöjdsbutikerna hade en viktig funktion eftersom de placerade slöjden och hantverket i tiden (före industrialiseringen), i rummet (Sverige samt orten eller regionen) och i en social och kulturell kontext och hierarki (allmogesamhället) (Wilkins-Weber 2004:289). Hemslöjdsbutikerna fungerade bokstavligen som ett rum för accepterade tekniker, material, design och utförande med en noggrann kontroll av vad som fick säljas under varumärket Svensk slöjd alternativt det egna varumärkesnamnet. Vilka produkter som skulle säljas eller inte, var frågor som butikscheferna ständigt fick hantera och det aktuella varumärket verkade bokstavligen som ett märke som syddes, klamrades eller klistrades fast på de exponerade produkterna som var tillverkade på ett godkänt och accepterat sätt.

Ur ett kulturarvsperspektiv har hemslöjdsrörelsen varit viktig eftersom den har uppmärksammat och betonat vikten av kunskap om slöjd och hantverk, om dessas historiska bakgrund, tekniska möjligheter, material och design. Som den tongivande kulturarvsaktören i fältet, kom rörelsen att bli en auktoritet på området som bidrog till att skapa en hierarki mellan olika tekniker. Hemslöjdsrörelsen har också utvecklat en infrastruktur av kunskap om görande, ett omfattande bibliotek med mönster, design och tillverkningsmöjligheter och, en aspekt som ofta underskattas, den har även erbjudit de verktyg och material som behövs för att slöjda och hantverka. Men detta har bara gällt de tekniker som godkändes som en del av svensk hemslöjd och som rankades högt i hierarkin. Andra, som virkning, lämnades utanför.

Virkningens historia

Ordet ”virka” anses komma från ordet ”tillverka” och sägs i en ordbok från mitten av 1800-talet vara ett ”Af tråd medelst virknål tillverka ett väfnadslikt arbete.” (Dalin 1850-53). Ordet virkning uppges vara en översättning av det tyska ordet ”wirken” i betydelsen verka, vara verksam, hålla händerna i rörelse (Hellquist 1922). Tekniken virkning definieras terminologiskt som ”textilarbete som utformas med en krokförsedd nål som ger maskor som griper i varandra” (www.rikstermbanken.se). För att kunna utföra tekniken krävs garn och virknålar som är anpassade till varandra

(Palmsköld & Rosenqvist 2015, Paludan 1986). Dessutom krävs ett garn eller en tråd som är lämplig och har rätt grovlek för att kunna åstadkomma det man önskar och vill, antingen det är en fin spets att sätta på sänglinne eller en tjockare matta till badrumsgolvet.⁷ Det går att åstadkomma raka stycken, men också att virka runt i en cylindrisk form. Det är också möjligt att virka fram och tillbaka och vända arbetet varje varv. Resultatet blir då liksidigt. En metod som rekommenderades under 1800-talet var att åstadkomma en tydlig rät- och avigsida genom att ta av garnet i slutet av varvet och börja om utan att vända på arbetet, att sticka på längden (Hörlén & Salvén 1958:7f). Eftersom arbetet tenderar att dra ihop sig, är det viktigt att i sådana fall lägga upp tillräckligt många maskor (1958:8). Virkning kom på modet i de tidigt industrialiserade länderna i början av 1800-talet, samtidigt som materialet bomull spreds⁸ i västvärlden genom den tidens kolonialism och slavhandel (Paludan 1986, Yafa 2006, Lemire 2012). Tekniken har jämförts med påtning (smygmaskvirkning) och tambursöm och har beskrivits som något som utvecklades ur dessa (Sandgren 2009, Paludan 1986).

Virkningens historia är tämligen (och förvånansvärt) okänd och utforskad jämfört med andra textila slöjder och hantverk (Sandgren 2009, Haggren 2003, Paludan 1986 och 1995, Potter 1990). Den danska textildesignern Lis Paludan tillhör undantagen genom sin omfattande och rikt illustrerade studie om virkningen och dess historia (Paludan 1986).⁹ Den tidigaste virkbeskrivningen hon har funnit publicerades år 1824 i det holländska magasinet *Penélope* som vände sig till damer (1986:22, 44). Tjugo år senare, år 1844, publicerades den första boken med virkmönster på svenska (Hennings 1844). Enligt Paludan finns det inga bevis eller spår av att virkning har praktiserats i Europa före 1800 (Paludan 1986:87).

Baserat på Paludans studie, går det att beskriva virkningens praktik uti-

7 ”Rätt sort och nummer i förhållande till det som virkningen skall användas till, är en huvudregel. Man använder således merceriserad bomullstråd och till linnetyger en speciell typ av linnetråd /.../ Att virknålens nr anpassas efter trädens finhetsgrad är också viktigt.” (Hörlén & Salvén 1958:8)

8 ”Raw cotton imports /to England/ increased from 4.7 million pounds in 1771 to 56 million pounds in 1800” (Yafa 2006:59)

9 Paludans arbete har även översatts och givits ut på engelska (Paludan 1995).

från några distinkta tidsperioder. Under åren 1800-1825 publicerades mönster och bara några få samlingar med virkade föremål och virkprover är kända (Paludan 1986:87f). Virkning blev en allmänt känd och populär teknik under perioden 1825-1850 och publiceringen av mönsterböcker ökade betydligt. Under den sista halvan av 1800-talet publicerades mönster i olika tidskrifter och magasin som hade stor spridning och många läsare, vilket på samma gång bidrog till ett ökat intresse för virkning (Paludan 1986:87f). Samtidigt hade en modern och samtida handarbetskultur för kvinnor utvecklats inom den breda medelklassen, där virkning utgjorde en av flera textila tekniker som praktiserades. Böcker om handarbete i allmänhet publicerades parallellt med böcker som specifikt handlade om virkning. Komplicerade mönster skapades för heminredningsändamål och för personligt bruk. Virkningens popularitet fortsatte att öka och under åren 1900-1930 var det en väldigt vanlig teknik som många praktiserade (1986:90). Mönstren och de tekniska lösningarna var dock inte lika komplicerade och svåra att utföra som under tidigare perioder, Paludan talar om att mönstren förenklas och att arbetena blir grövre. Hon avslutar sin historiska överblick 1985 och menar att sedan 1970-talet har intresset ökat för att utveckla tekniken ytterligare i en mer experimentell riktning genom att använda olika material, maskor och former (1986:91). Lis Paludan var själv en del av denna utveckling, bland annat genom att hon publicerade mönsterboken *Fri virkning* (1980).

Tidiga spår av virkning i Sverige

Sedan Paludans text publicerades har en virkad silkespung i Kungl. Myntkabinettets samling som har daterats 1693 uppmärksammats (Wiséhn 2006:40, Sandgren 2009:15f). Den förvärvades 1998 och beskrivs som: "Virkad i ljusrött och grönt silke med silverfärgad metalltråd./.../ Börsen har nedtill en avrundad form som avslutas med en tofs." (Wiséhn 2006:40). Dateringen bygger på uppgifter skrivna på en papperslapp som ligger inuti börsen: "Elisabet Paulson gift med Derecteur Wolf virkat detta 1693 tillika med det öfriga virkade i skåpet." (206:40). Det exklusiva materialet, det skickliga hantverket, det faktum att det rör sig om en börs och uppgifterna om ägare och tillverkare på papperslappen, placerar hantverket

Väv- och handarbetsböcker.

Modern Märkbok, N° F 5, av Sam. Andersson. Innehåller ett 60-tal alfabet i olika stilar, och ett 30-tal mönster för broderi i örngott, lakan, nattpåsar, nåsdukar, kuddar m. m. 5:e upplagan Tr. 1931. Pris **2:—**

Virkbok, N° F 6, 186 virkmönster för uddspetsar, mellanspetsar, stjärnor och rutor till dukar, sängtäckten och gardinspetsar m. m. med anvisningar för virkningen. Av Alva Armann. Pris **3:75**

Fransflätning, N° F 7. Lärkurs i fransflätning jämte mönster utgiven av Anna Pettersson-Berg. Med 57 illustrationer. 4:e uppl. Tr. 1927. Pris **1:85**

Märkbok N° F 8, utgiven av Augusta Abrahamson. Innehåller ett 60-tal alfabet i olika stilar, en hel del monogram sammansatta av två bokstäver, förnamn i olika stilar, frivollitetsmönster, mönster för broderi på lakan, linnen, handdukar, servetter, hyllremmar, rullgardinsbånd, märken för gossblusar m. m. 16:e uppl. (163—177:de tusenden). Tryckt 1925. Pris **2:50**

Sy dina underkläder själv, N° F 10. En vägledning i llnnesömnad för hand av Celie Brunius. Med 123 illustrationer och en lös mönsterbilaga. 2:a upplagan. 85 sidor. Tryckt 1925. Pris **1:85**

Klädsömnad N° F 95. Handbok i linne- och klädsömnad, av Elise Adelsköld. Ur innehållet; symaskinen och dess användning, handsömnad, linneutstyrseln, babyutstyrseln, goss- och flickkläder, dam- underkläder, herrunderkläder, lagningar, klädsömnad m. m. Med 114 figurer. 143 sidor. Tryckt 1931. Pris **2:75**

Vävbooken N° F 11, innehållande patenterad uppfinning i konstvävad matt med fyra skift och fyra trampor i vanlig vävstov och med samma soif och rustning som slät väv, utan några förändringar och tillägg, väva randig och rufig dräll eller duktyg efter flera olika mönster jämte mattor, täcken, gardiner, möbeltyg, förkläden, kostym- och klädningsstyger. Utarbetad av Vilhelmina Bergman. Med nitograferade planscher. 17:e uppl. Tryckt 1925. Pris **2:50**

Hemnets vävbok, N° F 12, av Elisabeth Wärn- Bugge. Med 200 illustrationer. 7:e uppl. 136 sid. Tr. 1927. Ur innehållet; Bindningslära; lärt, kyrpt, atlas, grundbindningens avarter, mönster uttagning, **Vävradslekslära;** sofskaft, garnberäkning, bobinning, varpning, bonning, soifning, iträdning, framknytning, vävandet. **Vävmönster;** Gardiner, möbeltyg, mattor, duktyg, handdukar, leksandskrus, dräkt- och klädningsstyger m. m. Pris häftad **1:—**. Inbunden **2:—**

Praktisk vävbok, N° F 13, innehållande ett 60-tal färgglada vävmönster med fullständiga vävbeskrivningar utgiven av Sigrid Palmgren. Dessa ypperligt framskådade, flerfärgiga bilder av klädningskostym-, duk- och möbeltyger samt gardiner och mattor m. m. i vackra mönster och färgställningar, och skeddhet, torde bli till stor nytta och glädje för västintresserade. Tryckt 1923. Bokens format 28x21 cm. Pris **6:—**

Vävbock, N° F 14. Andra delen av praktisk vävbok innehållande ett 60-tal färgglada vävmönster med fullständiga vävbeskrivningar, utgiven av Sigrid Palmgren. Tryckt 1926. Pris **6:50**

Macramearbeten, N° F 30. Handarbeten med knytning i flera olika utföranden. Med 115 illustrationer och en mönsterbilaga. Pris **1:75**

Filetvirkning, N° F 84. Mellanspetsar, kantspetsar, hörmotiv, löpare, lysdukar m. m. Illustrerad. Med mönsterbilaga. Tryckt 1929. Pris **1:50**

Korsstyg, N° F 85, på stramalj till kuddar, mattor, väggbonader m. m. Med mönsterbilaga. Pris **1:50**

Korsstygsmotiv N° F 88. Gamla kinesiska korsstygsmotiv, av Ruht Nathorst. Ny samling mönster från Kina. Tr. 1931.

Lätta hälsömsarbeten, N° F 83, av särskild hälsömslag. Dukar, kuddar, gardiner, underkläder med mönsterbilaga. Illustrationer. Tr. 1929. Pr. **1:50**

Virkning, N° F 32. Handbok för virkning av spetsar och mellanverk. Med över 100 illustrationer. Pris **1:75**

Hur jag syr mina kläder själv, N° F 18. Utöfring handledning i konsten att sy själv till fransömnad jämte materialbeskrivningar och råd vid mönstertillagning. Marja Svenborg. Med 150 avbildningar som visar tillvägagångssättet vid tillskärningen och sömnaden. Tryckt 1924. Inbunden. Pris **3:25**

Stickning, N° F 22, och virkning av jumpers, tröjor, kottor, västar, mossor och schalar samt en mönsterbilaga med tillskärningsmönster till alla mönsterna. Med 50 avbildningar. Pris **1:75**

Hälsömsbroderi, N° F 19. Fullständig lärkurs i läsa mönster utgiven av Anna Pettersson-Berg. Med 85 illustrationer. Tryckt 1930. Pris **1:50**

Små mönsterböcker, N° F 24, för skola och hem, innehåller N° 1. Stickning och virkning av slipsar. N° 3. Mönster för virkning. N° 4. Enkla lösvollettspetsar. N° 8. Korsstygmsbroderi för barn dräkter m. m. N° 10. Flätmönster. N° 11. Vackra ullgarnsmönster. N° 14. Moderna sömmor. N° 15. Lätta frivollitetspsats. Pris pr häfte **0:25**

Hemnets märkbok, N° F 25, av Sara Claesson. Innehåller 50 alfabet, 500 monogram, namn, siffror och kronor, mönster för dag- och nattlinnen, kalsongbroderi, barnhattor, lakansbårder, örngott, nattpåsar, nåsdukar, nåsduksväskor, servettväskor, strammaljaväskor, vingäktersom och spetsömm. Tr. 1925. Pris **2:75**

Nv Märkbok N° F 93, av Ingeborg Zethelius. Andra samlingen innehåller munk-stilar m. m. 4:e uppl. Tryckt 1926. Pris **1:50**

Ny Märkbok N° F 94, av Ingeborg Zethelius. Åttio losocastiska stilar med ett 50-tal alfabet, siffror och kronor jämte nya broderimönster för lakan, örngott, linnen, nåsdukar m. m. 10:e uppl. Pris **1:50**

Korsstygmsarbeten, N° F 26. Handarbetsböcker i korsstygmsarbeten med ca 90 illustrationer och 3 st mönsterbilagor. Pris **1:75**

Arbeten för virkning, N° F 27. Handarbetsbok för virkning av kottor, jumpers, silkesjumpers, schalar, väskor, kuddar, mossor, hattar, morgonkostor m. m. Med ca 122 illustrationer. Pris **1:75**

Frivollitetsarbeten, N° F 29. Handarbetsbok i frivollitetsarbeten. Med 106 bilder. Pris **1:75**

Handarbeten N° F 86, av konstliike. 42 mönstret och en bilaga med tillskärningsmönster, räknemönster och bilaga med tillskärningsmönster, västar, jumpers, schalar, hattar, mossor, kottor, barnkläder, dukar, kuddar, väskor, täcken m. m. m. 1:lle illustrationer. Tryckt 1929. Pris **1:50**

Moderna monogram, N° F 33, och mönster för vävbroderi. Ur innehållet; 9 olika alfabet i Kuriosskrift, 10 olika alfabet i Fraktur-skrift, 10 olika alfabet i Antiqua-skrift, 6 olika alfabet i Fransömskrift, 4 olika alfabet och namn i 5 olika stilar, 4 olika alfabet och ornamentala mönster till användning på barnkläder, 2 alfabet i skelett-skrift samt sammansatta namn med utsirningar, kyrkliga monogram och ornament för vitbroderi samt motiv till altardukar o. d. mönsterygalfabet samt korsstygsmotiv, sammansatta bara bokstäver i 5 olika stilar för monogram. Pris **1:75**

Postorderfirman Claes Ohlsson & Co i Insjön gav regelbundet ut kataloger till sina potentiella kunder. Denna är tryckt 1933 och innehåller en sida med Väv- och handarbetsböcker. Flera av titlarna handlar om virkning – ett av flera uttryck för virkningens popularitet. Foto: Emil Palmköld ©.

i en ekonomiskt burgen kontext. Uppgifterna tyder därutöver på att Elisabet Paulson virkade mer än bara denna börs, vilket utförandet och hantverket vittnar om. Sandgren menar att mönstret som börsen är virkad i inte skiljer sig så mycket från de som användes under 1800-talet och att den tekniska komplexiteten i utförandet tyder på ett vant handlag. Virkning bör alltså ha praktiserats en tid före 1693 (Sandgren 2009:15f). Detta tyder på att det finns anledning att revidera bilden av virkning som en teknik utan en längre historia. Därutöver finns det anledning att titta närmare på ytterligare några av de spår av virkning som förekommer.

Det första spåret finns i Årstafruns, Märta Helena Reenstiernas (1753-1841), dagbok. Denna består av nästan dagliga anteckningar förda under mer än fyrtio år, 1793-1839, som idag används som en viktig kulturhistorisk källa till kunskap om vardagslivet för en adelsdam vid denna tid. I vardagen ingick ett stort mått av praktiskt arbete av textil karaktär, vilket bland annat har uppmärksammats av textiltvetare Pernilla Rasmussen som har studerat hur Märta Helena Reenstierna skildrar återbruk i sin modebetonade garderob (Rasmussen 2015 & 2016). Torsdagen den 13 maj 1802 noteras i dagboken bland annat: ”Jag sydde litet tamboursöm på en krage och virkade litet svarta och gula snören, allt till min nankinskappas omändring.” (Årstafruns dagbok).¹⁰ I citatet nämns två textila tekniker: tambursöm och virkning, där den första inom en evolutionistiskt inspirerad tolkningsram har ansetts vara en föregångare till den sista. Syftet med virkningen var att tillverka snören för dekoration av en kappa, ett i högsta grad synligt plagg. Nankin betecknade ett bomullstyg som oftast var fiskbens-mönstrat och som var modernt vid denna tid. Valet av tyg indikerar att det handlar om en svalare vår- eller sommarkappa. Huruvida bomulls- eller silkegarn användes för tambursömmen och de virkade snörena är oklart. Inte heller hur snörena placerades på kappan eller hur virkningen såg ut.

Det andra spåret står att finna i den bäddutrustning som användes till sängar i Hälsingland under 1800-talet. Delsbo hembygds- och fornminnesförening har till exempel ett flertal kuddvar i sina samlingar, som är prydda med monogram, årtal och virkade spetsar. Ett av dessa är märkt

¹⁰ Tack till fil dr Pernilla Rasmussen för hjälp med att hitta citatet om virkning i Märta Helena Reenstiernas dagböcker och att bidra till att contextualisera det.

”1827 IMBD” med korsstygn i rött bomullsgarn. I ena kanten är det prytt med en virkad spets i vitt bomullsgarn som är mönstrad med galler och en rad av fem åttabladsrosor omgivna av kryss (Långkudde, inv.nr. 1344 b). Uppgifterna i hembygdsföreningens arkiv talar om varifrån det kom vid insamlingstillfället, men inget därutöver om dess tillkomst och användning. Kuddvaret är utställt och uppfäst på en skärm bakom glas. Därför har det inte varit möjligt att undersöka det närmare, men det ser ut som om den virkade spetsen inte har sytts dit i efterhand, utan att den och monogrammet hör samman. I så fall är detta ett exempel på att virkning i bomullsgarn förekom i folkliga miljöer i Hälsingland redan 1827, tre år efter det att den första kända virkbeskrivningen publicerades i Holland.

Ett tredje spår leder också till Hälsingland och till gården Björs i Järvsö.¹¹ I en kista med textilier förvaras två bårkläden som användes i samband med begravingar (Bårkläden, Björs). De är vävda i halv vävbredd, cirka 30 cm, med stadkanter på båda sidor. Materialet är lin och de är vävda i tuskaft med ränder i gåsögon, tekniken kallas med en lokal benämning för tjock- och tunnväv. Bårkläden avslutas med virkade bårder i bomullsgarn som har utförts med olika handlag, så att de består av fem respektive fyra och en halv mönsterrapporter. Bårderna är mellanspetsar som är virkade på längden och avklippa i ena sidan. Garnet har avslutats med knutar där det har klippts av. Mönstret är liksidigt och består av romber. Av de broderade monogrammen framgår ägarens initialer: MED, årtal saknas dock. De står troligen för Margta Ersdotter (1776-1815) som gifte sig år 1809 och blev husmor på gården. Hon är den enda i släkten som har dessa initialer och det är möjligt att bårklädena ingick i hemgiften. Inte heller dessa virkade bårder är sekundära, utan syddes fast på det vävda tyget när bårklädena tillverkades och märktes. Tillsammans gör detta att virkningen troligen utfördes i början av 1800-talet, före 1815.

Exemplen ovan visar att virkning tidigt utfördes i olika kontexter och samhällsklasser samt för skilda syften. Det kunde röra sig om tillverkning av såväl modebetonade plagg och accessoarer som hemtextilier och texti-

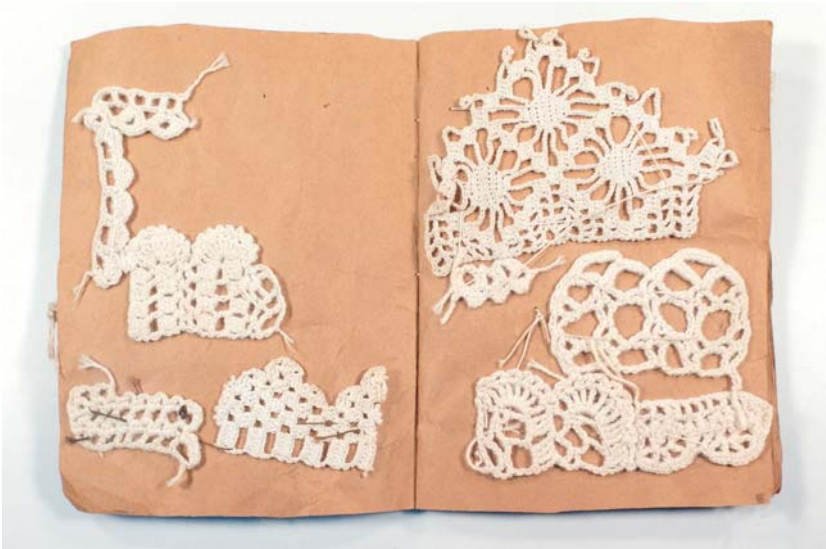
¹¹ Tack till Gunilla Björs som generöst har låtit mig ta del av gårdens textilier och undersöka dem närmare. Uppgifterna i avsnittet baseras på dessa undersökningar och på en intervju som genomfördes 2016-12-19.

lier använda vid begravningsritualer. Ur källkritisk synpunkt kan det vara svårt att avgöra om virkningen är primär eller sekundär, när den är sammanfogad med vävda textilier. Det kan också vara svårt att koppla virkade föremål till de kvinnor som har tillverkat dem, för att på så sätt förstå den kontext de ingick i. Men här kan monogram tillsammans med en känd familjehistoria bidra till en ökad kunskap.

Vad virkades?

Med virkning och bomullsgarn kunde genombrutna vita spetsar av olika slag framställas, vilka i utförande och i mönster liknade knypplade, sydda och frivolitetsspetsar. Denna typ av virkning blev modern under 1800-talet. Enligt experiment utförda av Sandgren går det åt förhållandevis mycket garn i virkning, att virka med fasta maskor innebär till exempel en fyra gånger högre garnförbrukning än vid stickning av räta maskor (Sandgren 2009:7). Att virka spetsar kan i sådana fall vara ett ekonomiskt sätt att få ut så mycket som möjligt av ett dyrbart material som bomull. I *The Complete Encyclopedia of Needlework* (1884/2002), i sig ett exempel på hur den moderna handarbetskulturen utvecklades och spreds under tidsperioden, sägs att virkning ”is not only easy and restful, but also produces quick results. It can be used equally well for articles of dress and for the trimming of underlinen and household furnishings” (Dillmont de 1884/2002:277). I ett danskt handarbetslexikon från 1950 anses virkningens stora spridning hänga samman med att tekniken är enkel och lättfattlig, så lätt att utöva att den i dess enklaste former kan utföras av mindre barn. Jämfört med stickning, är virkning att föredra för barn eftersom man inte behöver bekymra sig om tappade maskor. Dessutom passar den, enligt samma lexikon, både till praktiska och funktionella saker och till utsmyckningar av hem och garderober (Berlingske Haandarbejds-Bog 1950). Andra menar att virkning är särskilt lämpad för äldre, eftersom det är ”ett behändigt handarbete, lätt att föra med sig och som inte fordrar så stark syn” (Hörlén & Salvén 1958:7).

Med hjälp av virkning framställde 1800-talets handarbeterska föremål av skilda slag till exempel mellanspetsar och uddspetsar, virkade mössor, barnkläder, haklappar, spetsisättningar, dynor, väskor, schalar, dukar till

Att samla olika exempel på mönster har under lång tid varit vanligt. Formerna för detta har sett olika ut, från märktavlor med exempel på broderier i form av siffror, bokstäver och bilder, till stickade längder med prov på olika mönsterformer och tekniker. I detta fall har en kvinna samlat små exempel på virkade spetsar i ett mindre egentillverkat pappershäfte. Spetsarna är fästa på sidorna med långa stygn. På så sätt är det enkelt att både se, känna och vända på proverna. Foto: Emil Palmköld ©.

pianon och bord, börsar, tofflor, barnskor, antimakassar, klocksträngar, lampmattor, lampslöjor, visitkortskorgar, bukethållare, pulsvärmare, tvättpåsar, lampglasrensare, borstar till sidentyger, överdrag till värmeflaskor, sängtäcken, påsar med mera (Björk 1944:6ff). I veckopress och tidskrifter publicerades virkmönster, liksom i den växande floran av handarbetsböcker (1944:3).¹² Mönstren och beskrivningarna var ganska knapphändiga, "hands and movement are invisible in these diagrams", och de som använde dessa förutsattes känna till tekniken och hur man gör (Makovichy 2010:12).¹³ En del av de designers som låg bakom mönstren, be-

¹² I delar av veckopressen är återkommande virkmönster fortfarande ett stående inslag.

¹³ Makovichy menar även att mönster kan ses som "disembodied information" (Makovichy 2010:12).

skrivningarna, magasinen och handarbetsböckerna var välkända och kunde leva på arbetet (Van Remoortel 2012, Paludan 1986:82f). Thérèse de Dillmont hörde till dessa och hon samarbetade dessutom med firman DMC som framgångsrikt tillverkade garn för broderi och virkning. Samarbetet ledde bland annat till en serie med häften innehållande virkmönster, som gavs ut på tyska och franska (se t.ex. Dillmont de u.å).

Publiceringsverksamheten spelade en viktig roll för de kvinnliga läsarna, bland annat genom att mönstren ”offered them standards of taste and propriety” (Van Remoortel 2012: 253). Föremålen som tillverkades efter de olika mönstren, speglade de estetiska preferenserna och den smak som delades i den samtida framväxande borgerliga kulturen när det gäller heminredning och klädedräkt (Hennings 1844, Dillmont de 1884/2002). Mönsterböcker och publikationer var en del av den växande konsumtionskulturen under 1800-talet och genom dessa spreds idéer och ideal om modern heminredning, materiell kultur och kvinnlighet. De spelade en viktig roll eftersom det som gjordes var ”not the material artifact itself, but the very making and consuming of the product.” (Freedgood 2003:641). Att virka kom snart att bli en mycket vanlig del av många kvinnors vardagsliv och de resultat som producerades syntes i hem i olika sociala klasser. Samtidigt krävde denna handarbetskultur tillgång till garn och verktyg som virknålar samt handarbetsväskor, sybord, garnvindor, nålar och garnbehållare. Därför byggdes en infrastruktur upp för att förse kvinnor med nödvändig utrustning för att kunna utöva handarbete.

Ett ”lättjefullt arbete”

Men virkning sågs inte med blida ögon från alla håll, framför allt inte i den estetiska debatt som fördes bland det sena 1800-talets intellektuella¹⁴ (Haggren 2003, Sandgren 2009, Gullberg & Dackenberg 1998). Debatten som fördes var inspirerad av skrifter som behandlade smak och estetik av den tyske konsthistorikern Jacob von Falke och av verk om estetik av den norska konsthistorikern Lorentz Dietrichson (Danielsson 1991). I fokus för

¹⁴ En liknande debatt som den som skildras i detta avsnitt ägde rum i en dansk kontext, se Paludan 1986:84ff.

debatten var effekterna av industrialiseringen, maskin-eran, på samhället och på den moderna människan. För dem som deltog var den viktigaste frågan att diskutera den nya materiella kultur som den industriella produktionen hade gett upphov till och hur den påverkade den moderna heminredningen. Den feministiska författaren och debattören Ellen Key skriver till exempel om stickning och virkning i *Skönhet för alla*, (1899) att:

Man har också börjat inse, att stickade och virkade saker sällan äro vackra, framför allt det är avskyvärt att ge våra rum likheten med torkvindar genom att fylla dem med döda vita fläckar i form av överdrag, borddukar och antimakassar, vilka – då de äro virkade – dessutom fastna i allt och därigenom blir dubbelt avskyvärda. (Key 1899/1996:9)

Keys koncept för en smakfull inredning kan sammanfattas med hennes egna ord: Ändamålsenlighet, nytta och prydlighet (Key 1899/1996).¹⁵ Till detta kan fogas äkthet, renlighet, hederlighet och ärlighet. De fula handarbeten som hon nämner, ställs mot ”enkla, hemmavävda dukar, mattor och gardiner.” (1899/1996:14). Det var just den typ av produkter, den smak och de estetiska preferenser som den nya och moderna hemslöjdsrörelsen arbetade med.

En liknande uppfattning hävdades av Lilli Zickerman (se Zickerman 1999, Palmsköld 2007, Klein 2010). Virkning var enligt Zickerman, ett ”lättjfullt arbete” som kunde utföras hängande eller halvliggande (Hyltén-Cavallius 2007:111) att jämföras med tekniker som knyppling, vävning och broderi som hon menade måste utföras med rak rygg och god hållning och som tillika kräver intellektuell verksamhet. Virkningen var alltför enkel i jämförelse, menade hon, vilket märktes på det fula resultatet. Därutöver ansågs virkning vara ett värdelöst och luxuöst arbete (Paludan 1986:85). Med en arbetsmoralisk utgångspunkt och ett motstånd mot lättja och latet, förde Zickerman en kamp mot virkningen vilket bokstavligen innebar att hon inte sålde virkade produkter i den hemslöjdsbutik hon drev för

¹⁵ Sophie Adlersparre, grundaren av Handarbetets Vänner 1874, använde ord som ändamålsenlighet, varaktighet och prydlighet när hon i en artikel som publicerades 1880 försökte definiera vad som kännetecknar gott hantverk (Danielsson 1991:197).

Föreningen för svensk hemslöjdsräkning. Detsamma gällde under lång tid för de flesta av de hemslöjdsbutiker som drevs av regionalt och lokalt förankrade hemslöjdsföreningar.

Andra personer som deltog i debatten var Sophie Adlersparre, som grundade Handarbetets Vänner 1874 och Hedvig Holmström som från 1871 var verksam som lärare för de kvinnliga eleverna på folkhögskolan Hvilan i Skåne (se Haggren 2003). Enligt Sophie Adlersparre var virkade vita bomullsöverkast ett tecken på dålig smak och något hon till och med associerade med likbäddar (Danielsson 1991:200). Virkning gav enligt henne bara intryck av att vara ett riktigt arbete och resultaten väckte känslor av obehag i heminredningen. Vid en närmare granskning såg utförandet av tekniken klumpigt ut och utförandet var i sig mekaniskt (1991:201f). Hedvig Holmström höll med Adlersparre i hennes synpunkter på virkning, men adderade en diskussion om det hon kallar för ”kosmopolitisk” slöjd i motsats till ”nationell” slöjd (Holmström 1898:24ff). Virkning ansågs vara en del av den kosmopolitiska slöjden tillsammans med andra moderna textila tekniker, eftersom mönstren inte är stabila utan ändras återkommande med modet (1898:24). Som en modern företeelse, skapades genom virkning samma föremål som såg likadana ut överallt ”i den civiliserade världen” (1898:24). Den nationella slöjden å andra sidan, liknar den som Zickerman kallade för ortskaraktäristisk och Holmström argumenterade för vikten av att stödja slöjd och hantverk som baseras på det som är unikt för en plats eller för en kultur (1898:26).

Men lika viktiga var estetiska och ”fosterländska” argument. Eftersom virkning som teknik var tämligen ny i västvärlden, hörde den inte till de svenska textila tekniker av ålder och tradition som Zickerman och andra förespråkade och värnade om. Den ansågs helt enkelt inte tillräckligt svensk och fosterländsk i de nationella strömningar som rådde vid den här tiden. Dessutom menade man inom hemslöjdsrörelsen att virkningen hade trängt undan mer traditionella och svenska tekniker som knyppling, flätning och spetssöm – tekniker placerade högt upp i den hierarki över olika slöjder som hemslöjdsrörelsen tillsammans med museibyggnare och vetenskapare så aktivt medverkade till att konstruera. Grundade i idéer om traditioner, särskilda folkliga praktiker när det gäller görande och ”notions of an ‘unchanging’ tradition located in the past and opposed to the mo-

dern”, var virkning helt enkelt inte högt rankad bland de textila tekniker som ansågs viktiga att bevara och dokumentera (Dohmen 2004:15).

Det finns dock en intressant motsättning här när det gäller virkning och den industriella revolutionen. Historien om traditionellt hantverk som skapades ur ett slöjd- och hantverksperspektiv, lyfte fram folkets, det vill säga allmogens, görande och särskilt det som var manuellt utfört som ett handens arbete. Hemslöjdsrörelsen och konceptet Svensk slöjd fungerade som ett varumärke som associerades med manuella färdigheter och produkter som var tillverkade utan maskiners hjälp (Palmsköld 2012a). De flesta textila tekniker kunde produceras industriellt, förutom virkning som gjordes för hand. Fortfarande finns det ingen industriell produktion av virkade varor som helt har ersatt handvirkade. Den som köper virkade varor på dagens marknad, kan utgå ifrån att dessa är handgjorda av textilarbetare i något av världens låglöneländer. Skulle tekniken ha värderats ur denna synvinkel där handen ställs mot maskinen, hade det varit ett självklart val att verka för att bevara och utveckla kunskaper om virkning.

En annan aspekt är idéerna om autenticitet kopplade till spetsar och spetstillverkning. I litteratur om textilier och textilhistoria verkar äkta spetsar vara ett vanligt begrepp som används för att särskilja en spetsteknik som knyppling från andra som stickning, virkning och frivolitetsslagning (se t.ex. Lowes 1908, Thorman 1913, 1942). Äkta spetsar anses ha en lång historia som hör samman med olika samhällens och kulturers elitskikt och tekniken som användes för att tillverka dem var sömnad (sydda spetsar) eller knyppling (på dyna) (Lowes 1908:192).

I *Identification of Lace* (1980) identifierar Pat Earnshaw spets i korthet som ”a lot of holes surrounded by threads” (Earnshaw 1980:7). En mer utbyggd definition av termen är att spetsar

covers all that great variety of ornamental openwork fabrics formed by the looping, plaiting , twisting or knotting of the threads of flax, silk, gold, silver, cotton, mohair or aloe, whether done by hand or by machine. (Earnshaw 1980:7)

Definitionen täcker uppenbarligen ett flertal textila tekniker som har använts för att tillverka spets där virkning är en av dem. Earnshaws syfte är

att lära samlare att skilja mellan olika slags spetsar och hon identifierar fyra olika typer: broderade (sydda) på underlag; tillverkade med nål och tråd; knypplade och maskintillverkade samt broderade nät och andra ”imiterande” spetsar. Dessa fyra slag av spetsar formar en tidslinje, som börjar på 1500-talet och slutar på 1800-talet (Earnshaw 1980:23). Enligt Earnshaw var kvaliteten i spetstillverkningen som högst före 1789 och franska revolutionen och därefter föll den. Under 1800-talet hade spetstillverkningen förvandlats till något som kunde göras maskinellt och även om spetsar tillverkades för hand, utgjordes de av imitationer som hade ett lägre estetiskt värde och en sämre kvalitet. Att tala om vissa spetsar som mer äkta än andra, implicerar en hierarkisk struktur mellan olika tekniker. I denna hierarki som gäller spetstillverkning ansågs virkade spetsar vara dåliga imitationer och därför placerades de på den lägre skalan av spektrat. Ett undantag som nämns i litteraturen är den irländska guipurevirkningen, som anses ”tekniskt och konstnärligt/.../ på samma höga nivå som de knutna, sydda och knypplade och kunna därför med full rätt inregistreras bland de ‘äkta’ spetsarna.” (Brandstake 1925:108). Detta trots att tekniken inte har tillräcklig ålder och historia, utan började utövas under 1800-talet (1925:109).

Virkning som en otraditionell teknik

Ful och oestetisk, dessutom ingen ”svensk” teknik, värderades virkning som något som utövades av förslappade och oupplysta människor. Så enkel att barn kan lära sig att behärska den, långt ifrån lika intellektuellt krävande som till exempel vävning och knyppling. Under senare delen av 1800-talet utövad av kvinnor ur de lägre och tjänande klasserna, de som läste pigromaner, veckotidningsföljetonger och samlade på mönsterblad och mönsterbilagor ur dam- och familjetidningar som t.ex. Allers, som bytte mönster med varandra och virkade provsamlingar. För Lilli Zickerman var det självklart att virkning inte ingick i hemslöjdens rum, som var konstruerat efter idéer om att det fanns ortskaraktäristiska tekniker, färdigheter och materiella uttryck som det gällde att dokumentera, bevara och utveckla till nya produkter för moderna människor. Här rymdes istäl-

let ”svenska” tekniker som vävning och knyppling, korgslöjd och landskapsömmar. Uteslutandet av virkning är tydlig även i etnologen Anna-Maja Nyléns klassiska bok, *Hemslöjd: den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut* (1981) där tekniken avhandlas på några få sidor. Nylén beskriver virkning som en teknik som snabbt spreds och uppskattades i folkliga sammanhang. Hon skriver att ”Från mitten av 1800-talet finns lokalt särpräglad virkning tillämpad på dräktplagg av traditionellt folklig karaktär” och fortsätter med att även nämna ”spetsar till lakan, örngott och dukar.” (Nylén 1981:289). Tekniken togs alltså upp, utövades och fogades in i människors materiella kultur och i deras görande, där ”traditionella” tekniker och material kombinerades med nya och moderna. Nyléns text är dock tämligen vag när det gäller hur och när virkning började utövas i folkliga sammanhang. Innehållet i detta standardverk bygger i hög grad på samlingar och material från främst Nordiska museet, men även andra kulturhistoriska museer, samt från hemslöjdsrörelsen. De knapphändiga och vaga styckena om virkning kan därför anses spegla virkningens låga status som kulturarv.

Trots att virkade spetsar fanns i folkliga miljöer, är det med få undantag först under de senaste decennierna som virkningen har fått ta klivet över hemslöjdens tröskel. Eftersom de butiker som drevs av lokala och regionala hemslöjdsföreningar också sålde folkdräkter och material till dem som ville tillverka egna sådana, accepterades virkade detaljer i dessa. Ett exempel är Dala-Flodas kvinnodräkt, där överdelen av bomull eller linne samt hättan pryddes av handvirkade spetsar i vitt respektive rött. I andra dräkter förekom flerfärgsvirkade detaljer i muddar, hängslen och band (Ågren 2007). Ett annat intressant exempel är Föreningen Bohusläns Virkning som bildades 1932 på initiativ av fru Karin Sanne från Morlanda säteri på Orust.¹⁶ Syftet med verksamheten var ”dels att bereda arbete och förtjänst åt länets kvinnor¹⁷ dels att bevara och hålla virkkonsten levande.” (Åstrand 1964:4). Föreningen använde samma arbetsmetoder som hemslöjdsfören-

16 En undersökning av föreningen Bohusläns Virknings Spetsar har nyligen genomförts av Maria Claesson (2017).

17 Ett liknande syfte hade Föreningen Bohus stickning som var verksam under perioden 1939-1969 och som tillkom för att skapa inkomster åt fattiga familjer under depressionen (se Häglund 1999).

Kvinnan på bilden har gått till fotograf Hilda Kuylenstjerna i Borås för att posera för ett visitkortsfotografi. Tiden är troligen 1890-tal. Hon är klädd i en mörk klänning med hög krage och rynkade ärmkullar. Över kragen och axlarna bär hon en vit spetskrage. Det är svårt att av bilden säkert utläsa om kragen är virkad eller ej. Mönsterstrukturen med större stjärnor som har sammanfogats med mindre utfyllnader för att sedan avslutas med en kant, är dock densamma som kan ses i 1800-talets virkmönster. Foto: Emil Palmsköld ©.

ingarna och inventerade och dokumenterade virkmönster. Produkterna som togs fram skulle hålla hög estetisk och hantverksmässig kvalitet, virkningen skulle vara fast och jämn och garnet skulle vara av tunt svensktillverkat lin (Åstrand 1964:4, Claesson 2017). År 1954 togs verksamheten över av hemslöjdsföreningen Bohusslöjd. Genom föreningen blev den virkade Bohusstjärnan känd (och godkänd) i hemslöjdslokaler. Den förekommer

i mönsterböcker, kunde virkas i olika grovlekar garn och användes till såväl tabletter och dukar som överkast (Åstrand 1964). Mönstret anses vara en tolkning av den irländska guipurevirkningen (Hörlén & Salvén 1958:8).

Under 1950-talet skedde en förändring i synen på virkning inom ramen för hemslöjdsrörelsen. År 1958 gavs boken *Mellanspetsen* ut, skriven av Mattis Hörlén som var verksam som Statens instruktör i hemslöjd, och Alfhild Salvén som var chef för Halländska hemslöjdsföreningen bindslöjdens affärsverksamhet (Hörlén & Salvén 1958). Bakgrunden till boken är, enligt förordet, dels det stora intresse som fanns för virkning och dels en tävling anordnad av Svenska Landsbygdens Kvinnoförbund och tidskriften Året Runt (1958:5). Ett urval av de cirka 10 000 bidrag som tävlingen genererade, utgjorde underlag till en utställning som anordnades av hemslöjdsföreningen i Stockholm. Denna turnerade sedan och visades runtom i landet av andra hemslöjdsföreningar. Författarna har sedan valt ut ett antal mellanspetsar från utställningen att ingå i boken. Virkningen betecknas inledningsvis som en av flera slöjdgrenar som hade sin storhetstid i slutet av 1800-talet (1958:7). Förklaringen till dess popularitet ligger, enligt författarna, i urbaniseringen som innebar att inflyttande från landsbygden till städerna inte hade plats för vävstolar och andra slöjdrederkap (1958:7). Lösningen på dilemmat blev virkningen, som krävde ringa plats. Vidare slår de fast att hemslöjdsrörelsens pionjärer ändå hade rätt som ansåg ”att virkningen var simpel och banal.” (1958:7). Men samtidigt kan virkning ”såsom all annan slöjd, göras klumpig och dålig, men också vårdad och vacker.” (1958:7). Anledningen till att hemslöjdens pionjärer inte insåg detta, skall ha varit att de bästa exemplen på virkade alster inte nådde dem som dokumenterade och inventerade slöjd och hantverk (1958:7). Bokens inledande text avslutas med följande rader: ”Huvudsaken är, att virkningen väl anpassas till det, den skall användas till, och att man i övrigt följer de regler, som gäller för god kvalitet.” (1958:9). Härefter följer beskrivningar på 112 olika mellanspetsar som illustreras i svart-vita bilder.

Museernas rum är exempel på platser där virkningen inte var välkommen in och där tekniken och de objekt den genererade exkluderades, förutom i undantagsfall där den förknippades med folkdräkter, folkliga textilier eller med privata samlingar och tekniska och mönstermässiga exempelsamlingar. De val som gjordes av vad som skulle samlas in till svenska

kulturhistoriska museer följde Arthur Hazelius råd och anvisningar till de skaffare han anlidade för insamling av föremål till Skandinavisk-Etnografiska samlingen och till Skansen och Nordiska museet (Hazelius 1873). Enligt anvisningarna skulle man välja ut de äldsta och mest dekorerade föremålen. Idén om att välja ut och samla in de äldsta föremålen ska förstås i en nationalistisk kontext, ju äldre ett föremål var, desto mer svenskt och traditionellt ansågs det vara precis som i fallet med den nålbundna Åslevanten ovan. Prioriteringen av dekorerade föremål handlade om val som gjordes på estetiska grunder, baserade på en kritik mot de resultat som den industriella produktionen genererade. Denna kritik delade museibyggarna med dem som var engagerade i hemslöjdsrörelsen, som till exempel Lilli Zickerman, Ellen Key och andra intellektuella och kommentatorer som debatterade frågor om konst, hantverk och estetik.

Slöjd definierades som folkkonst och ansågs som sådan i stort behov av att räddas (Dohmen 2004: 15). Detsamma gällde de dekorerade, historiska föremål som föredrogs av Hazelius och andra som var engagerade i arbetet med de vid denna tid nya, moderna kulturhistoriska museerna (Palmsköld 2007). Men andra metoder krävdes för att rädda kunskaper om slöjd- och hantverkstekniker än när det gällde att skapa museisamlingar. För att bygga upp en infrastruktur för att ta vara på de kunskaper som slöjdare och hantverkare hade, genomfördes inventeringar över olika tekniker och deras resultat. Undervisning av nya utövare hölls och högkvalitativa råmaterial, lämpliga och bra verktyg tillhandahölls, tillsammans med mönster skapade av konstnärer och designers som kunde garantera en hög estetisk kvalitet. I processen då tekniker, de föremål de genererade och de kunskaper detta krävde valdes ut som värda att bevara och som kulturarv, drog virkningen ett kort strå. Den som vill veta mer om virkning och dess historia, får använda andra metoder än att gå till museisamlingar eller att leta efter information i hemslöjdsrörelsens olika arkiv, samlingar och publikationer.¹⁸

¹⁸ Ur ett danskt perspektiv skedde en liknande bortväljande av virkningen då museerna och den danska hemslöjdsrörelsen inte ansåg den vara värd att samla in och bevara (Paludan 1986).

Virkade föremål som överblivet gods

I det följande kommer jag att använda en samtida situation där virkning spelar en roll som utgångspunkt för analys. Den äger rum under ett fältarbete som jag genomförde inom ramen för forskningsprojektet *Textilt återbruk: Om materiellt och kulturellt slitage*, en etnologisk studie om vad människor gör med sina använda textilier och hur återanvändningspraktiker har förändrats sedan mitten av 1900-talet och fram till idag (Palmsköld 2013 och 2015). Under fältarbetet deltog jag i arbetet med att sortera upp donerade föremål av olika slag, på en stor och väletablerad loppmarknad med en särskild avdelning för textilier. De donerade textila föremålen, kläder och hemtextilier, genomgår två olika sorteringsprocesser innan de textilier som anses vara säljbara prismärks och hängs ut i butiken. Sorteringsprocessen är intrikat, ibland något som görs automatiskt och ibland något som väcker känslor och öppnar upp för diskussioner bland de som är inblandade. Följande citat är hämtat från fältdagboken:

Det är mycket textilier som är i rörelse. Bland dukar, gardiner, draperier, överkast och tyger dyker även fint virkade spetsar och skira små dukar upp. L och hennes kolleger tycker det tar emot att slumpa bort så fina handarbeten till den låga prisnivå som råder på loppmarknaden. Istället samlas allt detta fina i en egen låda, en skattkista, placerad högt upp på en hylla. Jag får förtroendet att inspektera innehållet. "Förspild kvinnokraft!" säger en förbipasserande. En annan faller i beundran inför det fina arbetet. "Så många timmar." säger hon. (Fältdagbok 2009, *Textilt återbruk: Om materiellt och kulturellt slitage*.)

De spetsar som står i fokus här, är oftast tillverkade på 1950-1970-talet, en period då de flesta gifta kvinnorna i Sverige var hemmafruar som tog hand om och ansvarade för hem och familj. Nu har de donerats till loppmarknaden, eftersom kvinnorna som en gång tillverkade dem har blivit gamla och flyttat till en mindre bostad eller avlidit. De virkade produkterna har blivit över två gånger: både genom att de sorterats ut av sin ägare för att skänkas till loppmarknaden och genom att man på loppmarknaden har lagt dem åt sidan. Ingenstans passar de in.

Vad ska hända med innehållet i skattkistan? Ingen vet riktigt. Samtidigt är det många andra virkade dukar, spetsar, gardiner och överkast som säljs på loppmarknaden – och för övrigt även på sajter som Blocket, Tradera, Etsy och andra. Under projektet träffade jag många som inte kan låta bli att köpa och ”rädda” fina handarbeten. En kvinna berättade hur hon har fyllt ett helt skåp med virkade dukar inköpta på loppmarknader och auktioner för nästan ingenting. Nu när skåpet är fullt vet hon inte vad hon ska göra. Detta överblivna gods av virkade spetsar och dukar, vittnar om skicklighet i att handarbeta, om värden och sammanhang som med tiden har övergivits och förändrats. Kvar finns dessa skira och välarbetade produkter, som bär vittnesbörd om det som var - handarbeten som i vissa fall kan få en ny roll till exempel genom att de återbrukas på olika sätt. Spetsarna i skattkistan påminner till exempel om en tid då bäddutrustning som lakan och örngott var något man tillverkade själv, kanske efter att ha tagit del av någon av beskrivningarna i *Mellanspetsen* (Hörlén & Salvén 1958). De virkade dukarna som var så centrala i heminredningssammanhang, de som medverkade till att rummen såg ut som torkvindar enligt Ellen Key, upplevs av många idag som överflödiga och representanter för äldre och omoderna ideal om inredning. Virkning såväl som andra textila tekniker, har för en del kommit att bli representationer för könsarbetsdelning i en djupt negativ bemärkelse (Svensson & Waldén 2005). Dessutom kräver spetsar och dukar en skötsel som få är beredda att lägga tid på idag. Detta slags föremål som tillverkades av så många och som användes så flitigt under 1900-talet, hittar man snarare på loppmarknader och andrahandsmarknader än som resultat av kulturarvsprocesser.

Virkning – ett osäkert kulturarv

Virkning är en teknik som snabbt spreds och praktiserades av många, efter att den hade blivit populär i västvärlden under tidigt 1800-tal. När den blev modern, ingick den som en del av tidens kvinnliga borgerliga kultur där handarbetandet hade en stark ställning. Men snart spreds kunskapen i vidare kretsar och i början av 1900-talet var virkning något som utövades av hembiträden, pigor och kvinnor i lägre klasser. Den ökande populariteten skedde trots att tekniken kritiserades hårt och exkluderades från den

kanon av svenskt kulturarv som skapades av bland andra hemslöjdsrörelsen och de kulturhistoriska museerna. Effekterna av exkluderingen är många, tekniken som sådan (och de som praktiserat den) har under mycket lång tid negligerats av kulturarvsinstitutionerna, av forskare, av skolor och utbildningar anknutna till hemslöjdsrörelsen och även i publikationer som mönsterböcker och historiska översikter över textilier och textila tekniker. Trots detta har virkning varit en viktig och uppskattad aktivitet i många kvinnors vardagsliv. Det har varit något som görs och skapas, något som leder till resultat som kan tas om hand och användas. Virkning har också varit en del av kvinnors sociala liv, då man har träffats och virkat tillsammans eller bytt mönster med varandra.

Osäkerheten som är kopplad till virkning i en kulturarvskontext, handlar främst om effekterna av den debatt som ägde rum under det sena 1800-talet om slöjd- och hantverkstekniker – en debatt som skapade hierarkier mellan olika tillverkningsprocesser och de resultat de leder till. Idéer om historia, nation och tradition skrev in tekniker i olika diskurser, vilket ledde till att vissa av dessa inkluderades och andra exkluderades i hemslöjdsrörelsens verksamhet och i museisamlingar. Estetiska överväganden och åsikter ansågs viktiga och diskuterades av intellektuella och debattörer. De var oroade över det nya och moderna samhället och konsekvenserna av industrialiseringen. Särskilt den nya materiella kulturen som producerades och spreds på olika sätt till människor i västvärlden uppmärksammades. De industriellt tillverkade produkterna, deras design och utförande liksom deras färger och tillverkningsmaterial ansågs vara smaklösa och oestetiska. Virkning kom att bli en symbol för den nya tiden och placerades därför lågt på den skala av slöjd- och hantverkstekniker som identifierades och diskuterades. De tekniker som föredrogs och som lyftes fram var de som ansågs vara ”traditionella”, ”svenska” och ”äka” eller ”autentiska”. Som ett underliggande perspektiv då dessa frågor diskuterades och omsattes i praktik i hemslöjdsrörelsen och på de kulturhistoriska museerna, var en övertygelse i medelklassen om plikten att fostra människor ur ”lägre” klasser och att lära dem god smak och godkända, lämpliga tekniker.

Begreppet kulturarv förutsätter idén om ”a modern distancing the past from the presence” (Holtorf & Fairclough 2013:199). Det faktum att virkning var en samtida, modern aktivitet gjorde det svårt att definiera den

som en del av de traditionella slöjd- och hantverkstekniker som var värda att skydda och bevara. Här ligger dock en motsättning som handlar om att virkning är en teknik som är handgjord, eftersom någon maskin inte har tillverkats som kan producera textilier som liknar virkade. Ett upphöjande och erkännande av det handgjorda hade kunnat göra tekniken uppskattad och fått den att ingå som en del av den kulturarvsprocess som ägde rum. Virkning har därutöver varit en aktivitet som har förknippats med den privata sfären under 1900-talet och med kvinnors sociala interaktioner och därför har den inte varit särskilt offentlig och synlig.

Virkningens historia är hittills ganska okänd, särskilt i jämförelse med andra textila tekniker. I denna undersökning ges några exempel på spår av virkning före sekelskiftet 1800, något som hittills ansetts vara ovanligt. Exempelen är hämtade från skilda grupper i samhället och består av bevarade föremål, där det finns en (om än knapphändig) historia och proveniens, och om dagboksanteckningar. Det unika med exemplen är att det är möjligt att koppla dem till individer, något som annars är ovanligt när det gäller textilier. När det gäller föremålen, beror det dels på att de är märkta med broderade monogram och dels på att de ingår i historier om personer och familjer. På så sätt framträder inte textilierna och teknikerna som solitärer utan de kan förstås i en kontext, något som annars är ovanligt (se Palmsköld 2005 och 2007).

Historieskrivningen om slöjder och hantverk har styrts av aktörer inom hemslöjdsrörelsens och på kulturarvsinstitutioner som museer. Tillsammans med intellektuella och debattörer har dessa skapat en hierarki i form av en kulturarvskanon över olika tekniker. Detta har förutsatt en form av tolkning och bedömning av företeelserna, där idéer och diskurser om bland annat nation, äkthet/autenticitet och identitet varit vägledande. Genom att virkning kom att placeras lågt ner i den skapade hierarkin, vad detta en teknik som inte uppmärksammades i kulturarvssammanhang. Som en konsekvens av detta är det svårt att finna spår av virkning på museer samt i hemslöjdens arkiv och mönstersamlingar, vilket är sedvanliga källor när slöjd- och hantverkshistoria ska skrivas. Det som saknas är svårare att uppmärksamma än det som faktiskt finns att tillgå och genom att virkning i hög grad är frånvarande, måste spåren av tekniken och människorna som utövade den sökas på annat håll.

Idag har virkning som teknik och kreativt uttryck lyfts fram, vilket har hjälpt till att lösa upp de gamla hierarkierna som skapades under sent 1800-tal och som har fått effekter långt senare. Bland samtida Do It Yourself- och Do It Together-utövare, hantverkare, konstnärer och slöjdare är virkning bara en teknik bland många andra att välja mellan. Virkning har också fått en renässans i modet och syns på modevisningar och i textilproduktion. I modesammanhang har nya rum skapats för virkning, rum som är geografiskt lokaliserade i låglöneländer och som befolkas av fattiga arbetare som lever på att handvirka modeprodukter som säljs i rika länder i väst. Virkning är ett bra exempel som visar att slöjd, hantverk och görande knappast är neutrala aktiviteter utan att det spelar roll vilka som är utövare, hur utövandet sker, med vilka resultat och i vilka rum görandet sker.

Referenser

Internet

- Bos Kerttu, Ulrika 2012. *Mästerstickerskan Märta-Stina Abrahamsdotter*. www.textilhemslojd.se (hämtad 2016-01-14).
- Crochet, www.thefreedictionary.com/crochet (hämtad 2012-06-06).
- Nämnden för hemslojdsfrågor. www.nfh.se (hämtad 2016-01-14)

Otryckta källor

- Bårkläden, ett par, tillhör gården Björs i Järvsö.
- Fältdagbok* 2009. Textilt återbruk: Om materiellt och kulturellt slitage, Anneli Palmköld. Intervju med Gunilla Björs, 2016-12-19.
- Långkuddar, inv. nr. 1344 a-b, Delsbo hembygds- och fornminnesförening.
- Årstafruns dagbok, 1793-1839, Nordiska museets arkiv.

Litteratur

- Andersen, Ellen (red.) 1950. *Berlingske haandarbejdsbog: naal og væv i leksikon*. København: Berlingske forl.
- Arbman, Holger 1934. Åslevanten. I: *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*. 1934, pp. 67-82.
- Björk, Gerda 1944. *Svensk virkning under 100 år: ett bildhäfte med text*. Stockholm: Nordisk rotogravyr.
- Brandstake, Elsa 1925. *Äkta spetsar. 2. Knyppling, virkade spetsar (guipure d'Irlande), stickade spetsar*. Uppsala: Lindblad.

DEN OMORALISKA VIRKNINGEN

- Claesson, Maria 2017. *Skira spetsar: En undersökning av spetsar från Föreningen Bohusläns Virkning*. Kandidatuppsats, GU, Inst. för Kulturvård.
- Collin, Maria 1917. "Sydda vantar". I: *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*. 1917, s. 71-78.
- Dalin, Anders Fredrik (1850-1853). *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: A.F. Dalin.
- Danielson, Sofia 1991. *Den goda smaken och samhällsnyttan: om Handarbetets vänner och den svenska hemslöjdsrörelsen*. Lund: Lunds universitet.
- Dillmont, Thérèse de 2002. *The Complete Encyclopedia of Needlework*, 4th ed., anniversary ed. Philadelphia: Running Press.
- Dillmont, Thérèse de u.å.. *Die Häkelarbeit: zweite Serie*. Mülhausen: Dillmon.
- Dohmen, Renate 2004. "The Home in the World: Women, Threshold Designs and Performative Relations in Contemporary Tamil Nadu, South India". *Cultural Geographies* 2004 11:7.
- Earnshaw, Pat 1980. *The Identification of Lace*. Aylesbury: Shire Publications Ltd.
- Freedgood, Elaine 2003. "Fine Fingers": Victorian Handmade Lace and Utopian Consumption. *Victorian Studies*. Volume 45, Number 4, Summer 2003 pp. 625-647.
- Föreningen för svensk hemslöjd: dess tillkomst och verksamhet*. 1907. [Stockholm].
- Garnert, Jan 1998. Nils Keyland. I: *Nordiska museet under 125 år I* [redaktion: Hans Medelius, Bengt Nyström, Elisabet Stavenow-Hidemark]. s. 246-247.
- Gullberg, Maria & Dackenberg, Celia B. (red.) 1998. *Tid att virka: muddar, vantar, mössor*. Umeå: Hemslöjden.
- Haggren, Åsa 2003. Virkning: onyttigt pynt och konstnärligt uttrycksmedel. *Valör*. 2003:1, s. 3-12.
- Haraway, Donna 1988. Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 3 (Autumn, 1988), pp. 575-599.
- Hazelius, Artur 1873. *Skandinavisk-etnografisk samling i hufvudstaden*. Stockholm.
- Hellquist, Elof 1922. *Svensk etymologisk ordbok*. Lund: Gleerups.
- Hemslöjdskommittén 1918. *Hemslöjdskommitténs betänkande*. Stockholm: Nordiska bokh. [distributör].
- Hennings, Emma 1844. *Nya mönster till spets-stickning m.m. samt spets-virkning.: Med plancher*. Af Charlotte L-r. Stockholm.
- Holmström, Hedvig 1898. *Om kvinnlig hemslöjd: Några tankar om dess värde och befrämjande*. Lund: Gleerupska bokh.
- Holtorf, Cornelis & Graham Fairclough 2013. The New Heritage and re-shaping of the past. I: Gonzales-Ruibal, Alfredo 2013. *Reclaiming Archaeology. Beyond the Tropes of Modernity*. Milton Park, Abingdon: Routledge.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2004. Folk i rörelse: hemslöjdsrörelsen och det nationellas betydelse". I: Sörbom, Adrienne (red.) 2004. *Den tömda demokratin - och vägarna tillbaka till makten*. Stockholm: Agora.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2007. *Traditionens estetik: spelet mellan inhemsk och internationell hemslöjd*. Stockholm: Carlsson.

- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2015. Att göra en nation. I: Zetterlund, Christina, Hyltén-Cavallius, Charlotte & Rosenqvist, Johanna (red) 2015. *Konsthanverk i Sverige. Del 1*. Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Häglund, Ulla 1999. *Bohus stickning*. [Omarb. nyutg.] Uddevalla: Bohusläns museum.
- Hörlén, Mattis & Salvén, Alfhild 1958. *Mellanspetsen*. Stockholm: LT.
- Johansson-Palmsköld, Anneli 1990. *Avslustickningen i södra Halland: från vardagsvara till hemslöjdsprodukt*. Lund: Lunds universitet, Etnologiska inst.
- Key, Ellen 1896. "Missbrukad kvinnokraft" och "Naturenliga arbetsområden för kvinnan": tvenne föredrag. Stockholm: Bonnier.
- Key, Ellen 1899. *Skönhet för alla: fyra uppsatser*. Stockholm: Bonnier.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara 1998. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Klein, Barbro 1999. Den svenska hemslöjdsrörelsen och de främmande. I: Lundahl, Gunilla (red.) 1999. *Den vackra nyttan: Om hemslöjd i Sverige*. Hedemora: Gidlund, Riksbankens jubileumsfond.
- Klein, Barbro 2010. Cultural Loss and Cultural Rescue: Lilli Zickerman, Otilia Adelborg, and the Promises of the Swedish Homecraft Movement. I: Joas, Hans & Klein, Barbro Sklute (red.), *The Benefit of Broad horizons: Intellectual and Institutional Preconditions for a Global Social Science: Festschrift for Björn Wittrock on the Occasion of His 65th Birthday*. Leiden: Brill.
- Lemire, Beverly 2011. *Cotton*. Oxford: Berg.
- Lowes, Emily Leigh 1908. *Chats on Old Lace and Needlework with 76 Illustrations*. London: T. Fisher Unwin.
- Lundahl, Gunilla (red.) 1999. *Den vackra nyttan: om hemslöjd i Sverige*. Hedemora: Gidlund, Riksbankens jubileumsfond.
- Lundahl, Gunilla 2001. *Karaktär och känsla: ett sekel med Svensk hemslöjd*. Stockholm: Raster.
- Lundström, Catarina 2005. *Fruars makt och omakt: kön, klass och kulturarv 1900-1940*. Umeå: Umeå universitetet.
- Makovichy, Nicolette 2010. 'Something to talk about': notation and knowledge-making among Central Slovak lace-makers. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. Volume 16, Issue Supplement s1, pages S80–S99, May 2010.
- Meister, Anna (red.) 2012. *Lilli & Prinsen: 100 år av hemslöjd och textil konst*. Stockholm: Carlsson.
- Mönsterblad*. 1939-1963. Stockholm: Lantbruksförb. tidskrifts AB.
- Nockert, Margareta & Possnert, Göran 2002. *Att datera textilier*. Hedemora: Gidlund
- Nylén, Anna-Maja 1977. *Swedish handcraft*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Nyström, Bengt 1998. Nordiska museet och filmen. I: *Nordiska museet under 125 år I* [redaktion: Hans Medelius, Bengt Nyström, Elisabet Stavenow-Hidemark].
- Palmsköld, Anneli 2005. Hängkläden, drättar, lister och takdukar: inredningstextilier i ny belysning. I: Svensson, Birgitta & Waldén, Louise 2005. *Den feminina textilen: makt och mönster*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

DEN OMORALISKA VIRKNINGEN

- Palmsköld, Anneli 2007. *Textila tolkningar: om hängkläden, drättar, lister och takdukar*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Palmsköld, Anneli 2011. Hantverk som immateriellt kulturarv. I: Löfgren, Eva (red): *Hantverkslaboratorium*. Mariestad: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet.
- Palmsköld, Anneli 2012a. *Begreppet hemslöjd*. Stockholm: Hemslöjdens förlag.
- Palmsköld, Anneli 2012b. Begreppet hemslöjd idag. I: Meister, Anna (red.) 2012. *Lilli & Prinsen: 100 år av hemslöjd och textil konst*. Stockholm: Carlsson.
- Palmsköld, Anneli 2013. *Textilt återbruk: om materiellt och kulturellt slitage*. Möklinta: Gidlund.
- Palmsköld, Anneli 2015. Reusing Textiles: on Material and Cultural Wear and Tear. *Cultural Unbound: Journal of Current Cultural Research* 2015 7(1): 31-43.
- Palmsköld, Anneli & Rosenqvist, Johanna 2015. Att göra genus. I: Zetterlund, Christina, Hylltén-Cavallius, Charlotte & Rosenqvist, Johanna (red.) 2015. *Konsthantverk i Sverige. Del 1*. Tumba: Mångkulturellt centrum.
- Paludan, Lis 1980. *Fri virkning*. Stockholm: Opal.
- Paludan, Lis 1986. *Häkling: historie og teknik*. København: Borgen.
- Paludan, Lis 1995. *Crochet: History & Technique*. Loveland CO: Interweave Press.
- Panella, Cristiana 2012. Bamako's Woodcarvers as Pariahs of Cultural Heritage: Between Marginalization and State Representation. *Africa Today*, Volume 58, Number 3, Spring 2012, pp. 40-56.
- Potter, Annie Louise 1990. *A living mystery: The International Art & History of Crochet*. [United States?]: A.J. Pub. International.
- Rasmussen, Pernilla 2015. Återbruk i modegarderoben, ca 1790-1830. *Historisk tidskrift för Finland*. 2015(100):4, s. 485-516.
- Rasmussen, Pernilla 2016. Recycling a fashionable wardrobe in the long eighteenth century in Sweden. *History of Retailing and Consumption*, 2:3, pp. 193-222.
- Rentzhog, Sten 2007. *Friluftsmuseerna: en skandinavisk idé erövrar världen*. Stockholm: Carlsson.
- Ronström, Owe 2008. *Kulturarvspolitik: Visby: från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlsson.
- Rosenqvist, Johanna 2007. *Könsskillnadens estetik?: om konst och konstskapande i svensk hemslöjd på 1920- och 1990-talen*. Lund: Lunds universitet.
- Rosenqvist, Johanna 2009. Att ta saken i egna händer. I: Åhlvik, Clara & Busch, Otto von (red.) 2009. *Handarbete för en bättre värld*. Jönköping: Jönköpings läns museum.
- Sandgren, Pia 2009. *Ursprung: okänt: Virkningens utveckling i Sverige fram till 1900-talet*. Självständigt arbete på grundnivå (kandidatexamen). Linköping: Inst. för kultur och kommunikation.
- Scher, Philip 2012. Book review. Laurajane Smith and Natsuko Akagawa, (eds.) (2009). Intangible Heritage. *International Journal of Intangible Heritage*. Vol. 7, 2012, pp. 131-134.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet 1998. De "tålmodiga sanningssökarna". I: *Nordiska museet under 125 år I* [redaktion: Hans Medelius, Bengt Nyström, Elisabet Stavenow-Hidemark]. S. 164-179.

- Svensson, Birgitta & Waldén, Louise (red.) 2005. *Den feminina textilen: makt och mönster*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Thorman, Elisabeth 1913. *Äkta spetsar: en kort historik*. Stockholm: Norstedt.
- Thorman, Elisabeth 1914. *Föreningen för svensk hemslöjd å Baltiska Utställningen*. Stockholm.
- Thorman, Elisabeth 1942. *Äkta spetsar: En kortfattad handbok*. [Illustr.]. 1. uppl. Stockholm: Vepe.
- Van Remoortel, Marianne 2012. Threads of Life: Matilda Marian Pullan (1819-1862), Needlework, Instruction, and the Periodical Press. *Victorian Periodicals Review*, Volume 45, Number 3, Fall 2012, pp. 253-276.
- Wilkinson-Weber, Clare 2004. Women, Work and the Imagination of Craft in South Asia. *Contemporary South Asia*, 13:3, 287-306.
- Wiséhn, Eva 2006. *Börsar och plånböcker av siden: ”sniljeband och silketråd, flittror och kantiljer”*. Stockholm: Kungl. Myntkabinettet.
- Yafa, Stephen 2006. *Cotton: The Biography of a Revolutionary Fiber*. Penguin: USA.
- Zickerman, Lilli 1918. Den svenska hemslöjdens ortskaraktär. Hemslöjdskommittén (1918). *Hemslöjdskommitténs betänkande*. 1918. Stockholm: Nordiska bokh. [distributör].
- Zickerman, Lilli 1938/1999. 'Föreningens genombrottsår' Lilli Zickermans tal på 80-årsdagen 29 maj 1938 i Vittsjö. I: Zickerman, Lilli 1999. *Lilli Zickermans bästa: hemslöjdstankar från källan*. Umeå: Hemslöjden.
- Zickerman, Lilli 1999. *Lilli Zickermans bästa: hemslöjdstankar från källan*. Umeå: Hemslöjden.
- Ågren, Katarina 2007. Virkning – mångfaldens teknik. I: Ågren, Katarina, Gullberg, Maria & Dackenberg, Celia B. (red.) 2007. *Virka muddar*. Umeå: Hemslöjdens förlag.
- Åhlvik, Clara & Busch, Otto von (red.) 2009. *Handarbete för en bättre värld*. Jönköping: Jönköpings läns museum.
- Åstrand, Hildegard 1964. *Virgade spetsar*. Ny, omarb. uppl. Västerås: Ica-förl.

Biologiskt kulturarv kommersialiserat

Linderödssvinen på Ängavallen

Moa Petersén

En våg av intresse för mathantverk och ”gamla smaker” har sedan milleskiftet spridit sig över Sverige och världen. På svensk TV har vi kunnat titta på infotainmentprogrammet *Historieätarna* (2012–2016), där de två programledarna klär sig i tidsenliga kläder från svunna epoker och äter mat som serverades under dessa.¹ Begrepp som ”autentisk smak” och ”original-recept” syns ofta som försäljningsargument på livsmedelsförpackningar. Även restaurangentreprenörer intresserar sig som aldrig förr för det som ibland kallas för det kulinariska kulturarvet. Det är inte ovanligt att genbanker blir kontaktade av restauranger som söker efter fröer att gro för att exempelvis få fram bortglömda örter eller oförädlade varianter av sädeslag.

Hur hamnade vi här? Ett av svaren på frågan står att finna i politiska initiativ. Som en del av EU:s sammanhållningspolitik beslutade svenska regeringen 2008 om en regional tillväxtpolitik som syftar till att stärka den lokala och regionala konkurrenskraften. Riksantikvarieämbetet, som fick i uppdrag att vägleda regeringen i arbetet med regionala tillväxtfrågor, identifierade begreppet kulturarv som centralt i detta arbete (Riksantikvarieämbetet 2010). I regeringens satsning på ”Sverige - det nya matlandet” från 2008, utpekades det svenska kulinariska kulturarvet som en av de

¹ *Historieätarna* bygger på förlagan *The Supersizers...* som sändes på brittisk TV mellan 2008–2009.

viktigaste resurserna att stödja. Visionen var tänkt att stimulera både jobb-tillfällen och hållbar tillväxt genom satsningar på turism och mat i kombination (Regeringen 2014). Turismen beskrevs som Sveriges nya basnäring och visionen som ett led i en satsning på att fördubbla antalet turister till Sverige fram till år 2020 (Riksantikvarieämbetet 2012).

Således kan det samtida intresset för det kulinariska kulturarvet sägas spegla en politisk satsning. Men svaret på frågan varför den politiska satsningen fått så stort kulturellt genomslag kräver en kompletterande analys av samtida konsumtionsmönster. Etnologen Håkan Jönsson har beskrivit hur mat är en arena präglad av postmodern konsumtion. Han menar att Jean Baudrillards diagnos av den postmoderna konsumenten som driven av en ”nostalgia of origins” samt av en ”obsession with authenticity” tydligt motsvarar samtida konsumenters efterfrågan, dels på ”gammaldags” mat, dels på ekologisk mat (Jönsson 2014:9). Historikern Orsi Husz har pekat på hur det under 1990-talet växte fram en ny typ av konsument i Sverige. Husz menar att denna kännetecknas av en upplösning av polära relationer mellan idealism och materialism (eller mellan konsument och medborgare), traditionella motsatser som Husz menar tidigare varit oförenliga inom samma individ. Husz menar att denna nya konsument kännetecknas av en medvetenhet om att det inom konsumentrollen går att agera både politiskt och etiskt, och att detta ligger i linje med att det politiska engagemanget hos allmänheten idag oftare uttrycks genom vardagsaktiviteter, än genom partipolitiskt engagemang (Husz 2009:328). Etisk konsumtion och olika typer av tillfällig konsumentaktivism, exempelvis konsumentbojkotter, kan följas långt tillbaka i tiden (Lury 2011:171). Under senare år har det emellertid vuxit fram en marknad präglad av etisk konsumtion.

Begreppet *biologiskt kulturarv* betecknar ”den levande delen av kulturarvet” och ”den del av människans historia som kan utläsas i växter och djur” (Riksantikvarieämbetet och Centrum för biologisk mångfald, 2014). I en samtida kommersialiserad kontext som omger konsumtionen av varor som tillhör biologiskt kulturarv, exempelvis kött från lantrasdjur, finns det verksamma faktorer som pekar mot nya, konsumtionspraktiker som rymmer en kombination av etiska överväganden, framtidsvisioner och förändringsarbete. Syftet med denna text är att undersöka om och hur sådana aspekter operationaliseras i en kommersiell kontext. Jag kommer att un-

dersöka den ekologiska upplevelsefarmen, konferenscentret och restaurangen Ängavallen belägen söder om Malmö. Undersökningens fokus ligger på gårdens uppfödning, och servering, av lantrassen Linderödssvin, som i texten exemplifierar det biologiska kulturarvet. För att uppfylla mitt syfte har jag arbetat med frågorna: Hur ser mötet mellan ett biologiskt kulturarv och ett kommersiellt entreprenörsperspektiv ut i exemplet Ängavallen? Hur kan vi förstå begreppet biologiskt kulturarv i en kommersialiserad kontext genom detta exempel?

För att nå skärningspunkten mellan kommersialism och biologiskt kulturarv har jag med hjälp av intervjuer och observationer samlat in material från Ängavallen som jag kommer att analysera mot bakgrund av material hämtat från andra betydelsefulla icke-kommersiella aktörer, vars röster hörs i diskussionen som omger bevarandet av Linderödssvinet. De två viktigaste aktörerna i min undersökning, förutom Ängavallen, är den statliga gendatabanken NordGen och den ideella intresseorganisationen Föreningen Landtsvinet. Genom att i det följande se exemplet Ängavallen mot bakgrund av en pågående bevarandedebatt vill jag belysa Ängavallens position, argumentation och operationalisering av biologiskt kulturarv i en kommersiell kontext.

Först kommer jag kort att diskutera och definiera vilken spännvidd det finns inom kulturarvsbegreppet generellt, och sedan mer specifikt inom begreppet biologiskt kulturarv i fallet med linderödssvinen. Detta görs genom en jämförelse mellan olika skäl för bevarande hos de tre aktörerna engagerade i bevarandearbetet. I den efterföljande analysen koncentrerar jag mig på exemplet Ängavallen som, genom sin kommersiella verksamhet, operationaliserar etiska ståndpunkter, framtidsvisioner och förändringsarbete inom ramarna för begreppet biologiskt kulturarv. Avslutningsvis presenterar jag vilka slutsatser exemplet Ängavallen kan ge om hur ett biologiskt kulturarv används i en kommersiell kontext.

Biologiska kulturarv

Definitioner av kulturarvsbegreppet är breda, pragmatiska och komplexa. Detta gäller även definitioner av underkategorin ”det biologiska kulturarvet”. För att förtydliga det kulturarvsbegrepp som kommer att diskuteras

i den här artikeln kan man inledningsvis tänka på definitioner placerade på en axel mellan polerna statiskt och dynamiskt. Ett statiskt sätt att se på kulturarvsbegreppet innebär att det ligger fast, och att objekt, företeelser och tillstånd som omfattas av det ska behållas oförändrade. Ett mer dynamiskt sätt är att se begreppet som om att det innehåller en potential för förändringsprocesser och produktiv rörlighet. Det mer dynamiska sättet är tätt knutet till praktiker som omgärdar kulturarvsbegreppet och rör sig således mot en operationalisering av begreppet inom en praktik.

För att ytterligare förklara kulturarvsbegreppet som ett begrepp verkamt inom ett system i förändring, det vill säga en kultur eller ett samhälle, kan man se det mot bakgrund av två begrepp inom systemteori, *homeostas* och *homeorhesis*, såsom de diskuterades av biologen C. H. Waddington på 1940-talet för att förklara funktioner hos olika system i den mänskliga kroppen. Begreppen har sedan anammats inom systemteori, och används för att förklara funktioner hos system inom exempelvis ekologi, medicin och psykologi. Den grundläggande funktionen hos homeostas kan beskrivas som en mekanism som gör att ett system ständigt letar sig tillbaka till en på förhand given koordinat där balanserad jämvikt råder. En termostat som reglerar temperaturen i ett rum används ofta som exempel på ett homeostatiskt system (Waddington 1977:98). Homeorhesis betecknar tvärtom ett system som kontinuerligt förändras, men där stabilitet ändå bibehålls eftersom delarna som ingår i systemet anpassar sig till nya jämviktsförhållanden. Det är alltså fråga om en process över tid, där stabiliteten i systemet bibehålls trots att koordinaterna för jämviktstillståndet förändras genom processen.

Om vi applicerar de två begreppen på kulturarvsbegreppet, kan vi se att ett homeostatiskt förhållningssätt till kulturarv kännetecknas av ett konserverande ideal, en strävan efter ursprung och återställande till en tid då allt uppfattades som bättre eller mer rätt, det vill säga i bättre jämvikt.² Ett sådant förhållningssätt närmar sig Baudrillards idé om konsumtionssamhället som drivet av ett begär hos konsumenten efter ett original och en tillbakagång till allt som är fast, vilket upplevs som upplöst i det postmo-

² Vad som är en bättre jämvikt är nödvändigtvis en definition baserad på en subjektiv bedömning gjord av en grupp inom kulturen.

derna tillståndet. Ett homeorhetiskt förhållningssätt till kulturarvsbegreppet däremot liknar etnologen Valdimar T. Hafsteins förståelse av begreppet som tätt kopplat till förändring. I Hafsteins mening syftar användningen av termen kulturarv till att mobilisera människor och resurser och att reformera diskurser och transformera praktiker (Hafstein 2012:502). Kulturarv bör, enligt Hafstein, förstås som en teknologi som agerar i/på det sociala och som ger upphov till förändring (Hafstein 2012:507).

Lantraser som biologiskt kulturarv

Det samtida intresset för bevarandet av lantraser kan politiskt spåras till 1970-talet då frågan diskuterades vid den stora internationella naturvårds-konferensen i Stockholm (1972). Vid konferensen beslutades att varje land skulle ”ansvara för sina husdjursraser och särskilt fästa uppmärksamheten vid de raser som riskerar att försvinna” (SJV 2002:18). Vid FN:s miljökonferens i Rio de Janeiro 1992 författades konventionen om biologisk mångfald vilken undertecknades av Sverige 1993 (SJV 2007:51). Under de efterföljande åren etablerades det biologiska mångfaldsarbetet systematiskt.

På 1990-talet definierade Riksantikvarieämbetet och Centrum för biologisk mångfald biologiskt kulturarv som ”den levande delen av kulturarvet” och som synliggörare av ”den del av människans historia som kan utläsas i växter och djur.” Redan i denna beskrivning avslöjar begreppet sig som i grunden homeorhetiskt. Den statiska betydelsen hos kulturarvsbegreppet omöjliggörs av definitionen ”levande”. Allt levande är föränderligt, och ligger per definition inte statiskt fast. Lantraserna kom att knytas samman med kulturarv redan tidigt och Jordbruksverket skriver på sin hemsida att ”(l)antraserna är en del av vårt svenska kulturarv precis som gamla byggnader, gårdsmiljöer och traditionella odlingslandskap” (SJV U.å.a). Denna senare formulering vittnar om en idé om djuren som det som Amann (1994) har kallat ”epistemiska objekt”, det vill säga en organism som inte längre är en del av en ”naturlig natur” utan utgör ett kunskapsföremål som är bärare av kulturella betydelser, minnen och föreställningar. Ett epistemiskt objekt är något som identifieras som om det haft en roll att spela i en kontinuerlig homeorhetisk utveckling av kulturen. Ur ett sådant perspektiv blir det också intressant vilka epistemiska objekt som

lyfts fram som kulturarv i samtiden, eftersom detta urval blir en av framtida epokers nycklar till att förstå vår tid. I denna mening säger begreppet kulturarv mer om oss än det gör om den kultur vi lämnat bakom oss (Hafstein 2012:512).

Utgår man från det filosofiska begreppet *biofakt*, som myntades 2001 av den tyska filosofen Nicole C. Karafyllis (Karafyllis 2001), är det svårt att tala om något av människan uppfött djur som något ursprungligt. De djur vi omger oss med undergår ständigt homeorhetisk anpassning till vårt kulturella system. Biofakt är sammansatt av orden ”artefakt” och ”bios” (liv) och betecknar en levande organism (eller en del av en sådan) som på något sätt skapats, formats eller påverkats genom teknologisk manipulation. Biofakter är levande organismer, men deras tillväxt och utveckling är inte självstyrd (Karafyllis 2007). All djurhållning skulle sålunda, i skiftande grad, kunna rymmas i biofaktkategorin. Industrigrisen skulle kunna sägas vara en längre driven biofakt än en lantrasgris då dess tillväxt utsatts för mer styrning och påverkan. Ett typexempel på en långt driven biofakt är korasen Belgisk blå som fick stor medial uppmärksamhet under 1990-talet när uppfödare började avla på dess recessiva gener för ”dubbellår”. I detta fall avlade man alltså på en mutation som innebär en stark ökning av antalet muskelfibrer i varje muskel. Genen är inte specifik för Belgisk blå utan finns i flera koraser. Då den uppträtt i besättningar genom historien har genen emellertid eliminerats eftersom den försvårar kalvning, ökar benägenheten för respirationssjukdomar och orsakar sämre motståndskraft hos djuren (Philipson 2006). Av samma anledning som alla djur kan ses som biofakter, kan alla djur ses som biologiskt kulturarv i bemärkelsen epistemiska objekt.

Linderödssvinet, som exemplifierar biologiskt kulturarv i denna artikel, är en lantras. Linderödssvin är svartfläckiga på brunaktig eller gråvit bottenfärg. Svinens historia är höljd i dunkel, men klart är att denna ras mest påminner om skogssvinet, eller ollonsvinet, som hölls i de svenska skogarna för 6000 år sedan. Ett par fläckiga grisar av äldre slag räddades 1952 av Skånes djurpark i Höör, och med utgångspunkt i dessa och ytterligare en sugga av gammalt slag från Ekered vid Hallandsås återskapades i början av 1990-talet lantrasen Linderödssvin. Föreningen Landtsvinet bildades 1992 för att värna Linderödssvinet som en oförädlad lantras. Idag

finns några hundra Linderödssvin på olika platser i Sverige (Föreningen Landtsvinet, 2010). Betydelsen av begreppet "lantras" i denna undersökning går tillbaka på den definition som formulerades av Håkan Hallander 1989, och som är allmänt accepterad i lantrasuppfödningsskretsar idag (SJV, U.å.b :5). En lantras definieras enligt Hallander som en ras som ska ha funnits i ett område under så lång tid att djuren hunnit anpassa sig till miljön både vad gäller faktorer som klimat, jordmån, landskapsstruktur, betesväxter, sjukdomar, skötsel- och fodervanor samt brukarens önskemål om produkten. Lantraspopulationen reproducerar sig på naturlig väg även om valet av hona och hane styrs av människan (Hallander, 1989). En lantrasgris är mer långsamväxande och mindre än de grisar som hålls i modern svensk industri men också motståndskraftigare och anpassad till växlande näringsmässiga och klimatomständigheter. Som epistemiskt objekt ger Linderödssvinet genom sina egenskaper oss information om äldre tiders djurhållning, klimat, miljö, etcetera. Det nyväckta intresset för svinet som produkt berättar också en samtidshistoria där konsumenters intresse kring det kulinariska kulturarvet har väckts, och kanske om ett begär efter animaliska livsmedel som inte producerats inom den långt drivna köttindustrin.

Bevarandearbetet

I den samtida diskussionen kring lantraser återfinns flera skäl till bevarande varav det kulturarvmässiga utgör ett.³ Skälen som förekommer i bevarandediskussionen spänner mellan statiskt homeostatiska och dynamiskt homeorhetiska med tonvikt på det senare. Till de statiska som pekar tillbaka mot ett ursprungstillstånd kan man räkna etiska skäl som *alla djur har rätt att leva på jorden* samt möjligtvis kulturella och sociala skäl av typen *lantraser är en del av vårt kulturarv och bör ses som resurser för att förstå*

³ Begreppet lantras är extra komplicerat när det gäller grisar eftersom en av de vanligaste svenska industri-grisraserna heter "vit lantras". Beteckningen har i detta fall inget att göra med att djuret skulle vara ursprungligt, utan avslöjar endast att det en gång avlats fram från tysk och dansk lantras.

*vår historia och vår identitet.*⁴ Detta senare skäl innehåller vidare implikationer när det gäller vad förståelsen av materialet kan innebära. Omfattar förståelsen exempelvis samtida utvecklingsarbete av någon sort kan skälet betraktas som dynamiskt, men leder förståelsen enbart till att identifiera vad historien innehållit bör det räknas till de statiska skälen. Till de uttalat dynamiska och homeorhetiska skälen, där förändring, framtid och anpassning explicit omtalas i formuleringen, hör ekologiska skäl av typen *en biologisk mångfald är en förutsättning för hållbar utveckling*, materiella och ekonomiska skäl som *alla levande varelser är och kommer att vara beroende av produkter som kan utvinnas ur naturen till exempel växtförädling och mediciner*, likaså skälet *att bevara inför potentiella framtida behov som säkras via en biologisk mångfald i det fall genetiskt material kommer att behövas om världen förändras i den utsträckning att mer hårdiga ursprungsdjur är de enda som klarar de nya förhållandena* (till exempel om antibiotikaresistens blir ett stort problem), samt vetenskapliga argument av typen *ett varierat genetiskt forskningsmaterial främjar forskning inom genetik, fysiologi, medicin etc.* Dessa senare skäl vittnar om ett tänkande präglad av homeorhesis: Det väntar nya jämvikter i framtiden och kulturarvsmärkningen kan hjälpa oss att bättre anpassa oss till dem.

Var sker då bevaringen av Linderödssvinen, och vilka bevarandeskäl styr de olika aktörernas verksamheter? NordGen (Nordiskt Genresurscenter), Föreningen Landtsvinet och Ängavallen är samtliga genbanker för Linderödssvin. NordGen är sedan 2008 de nordiska ländernas genbank som finansieras av Nordiska ministerrådet. NordGens målsättning är "genetisk mångfald för en hållbar utveckling" genom att vara en genbank för växter, ett kunskapscentrum för förmedling av hållbart bevarande och nyttjande av växt-, husdjurs- och skogsgenetiska resurser samt en garant för genetisk diversitet i de nordiska länderna. NordGens underavdelning NordGen Husdjur bevarar husdjursgenetiska resurser som är relevanta för matvaruproduktion och lantbruk. Syftet är att bidra till att främja de nordiska ländernas genetiska, ekonomiska, kulturella och sociala värden genom att en stor diversitet av husdjursgenetiska resurser för att möta framtida för-

⁴ Listan är en inventering baserad på: Hansson, 2008, s. 7f, Hallander, 1989 s. 507ff och information från NordGens hemsida.

ändringar i marknads efterfrågan, produktionssystem och klimat. Man vill vidare utveckla olika redskap för att upprätthålla genetisk variation i levande populationer (in situ-bevaring) och genom att utveckla kryoförvaring av genetiskt material (ex situ-bevaring). Som informationskanal och koordinerande instans tillhandahåller NordGen husdjur också ett lättillgängligt dataregister över nordiska och baltiska husdjursraser och deras egenskaper, ordnar workshops och informationsmöten för verksamma inom husdjursavel samt främjar sund avelspraxis och sunda principer för rättfärdig handel och utbyten av genetiskt material.⁵ NordGen är, med andra ord, en genbank i bemärkelsen institution som tillhandahåller kunskap, information och genetiskt material under säkrade former. NordGens bevarandeskäl är samtliga dynamiska av typen *ekologiska, materiella och ekonomiska, vetenskapliga* samt *skäl att bevara inför potentiella framtida behov*.

Vänder vi oss till Föreningen Landtsvinet representerar föreningen en genbank som innebär ett bestånd av levande djur vars syfte är att bevara en ras, det vill säga in-situbevaring. Ansvaret för aveln inom en ras ligger oftast på den rasbevarande föreningen, och i Linderödssvinets fall är det Föreningen Landtsvinet som har detta uppdrag (SJV 2010:9). Föreningen är ideell och bildades 1992 med syftet att bevara Linderödssvinet som en oförädlad lantras, samt att verka för en ”sund och naturlig svinskötsel” (Föreningen Landtsvinet 2013). Föreningen Landtsvinet är av Jordbruksverket godkänd som registerförande förening, med godkänd avelsplan för rasen Linderödssvin. I föreningen förs en så kallad sluten stambok, vilket innebär att inga nya djur som inte fötts in i genbanken får föras in utifrån. Bevarandet inom en genbank med levande djur sker hos såväl privatpersoner som djurparker och andra institutioner. I dag finns ca 300 Linderödssvin i genbanken fördelade på ca 100 besättningar.⁶ För Föreningen

⁵ Sammanfattningen av NordGens verksamhet är en syntes av information från filen ”Vad är NordGen?” på deras hemsida: <http://www.nordgen.org/index.php/skand/content/view/full/467>(besökt 141203), filen ”Om NordGen Husdyr”: <http://www.nordgen.org/index.php/skand/content/view/full/1556> samt en intervju med NordGens chef Arní Bragason gjord i februari 2013.

⁶ Stycket är en syntes av information från Föreningen Landtsvinet:s hemsida: <http://www.landtsvinet.se> (besökt 141203).

Landtsvinet är kulturarvsfrågan ett viktigt skäl för bevarande, men det finns också en uttalad biologisk mångfaldstanke och en oro för ett potentiellt framtida livsmedelsbehov. I en intervju säger Ronny Olsson, ordförande i föreningen:

Linderödssvinet är vår enda kvarvarande rest av de lantrassvin som förr var allmänt förekommande hos allmogen. Den enda ras som har sina huvudsakliga rötter i de första tamsvin som kom till vårt land någon gång under yngre stenåldern för 4-5000 år sedan. Rasen är upptagen på Jordbruksverkets lista över äldre husdjursraser med svenskt bevarandeansvar och därmed en erkänd del av vår biologiska mångfald. Linderödssvinet som en husdjurspopulation/ras från det gamla självhushållande bondesamhället är i högsta grad en del av vårt kulturarv. (...) Linderödssvinet är defenitivt [sic!] en del av ett mångtusenårigt kulturarv och bidrar till biologisk mångfald, men den viktigaste bevarandeaspekten är framtida matproduktion. Ingen vet vad vi kommer att behöva i framtiden. Gener får inte försvinna. Vi kommer att behöva äta varje dag. (...) Därför är det oerhört viktigt att behålla alla gener som går, utan att förändra de raser som finns kvar (Ronny Olsson, personlig kommunikation, 20141124).

När jag samtalar med entreprenören Rolf-Axel Nordström som äger Ängavallen framkommer ett kulinarisk-etiskt entreprenörsperspektiv på bevarande som inte förekommer i någon större utsträckning hos NordGen och Föreningen Landtsvinet. Två meningar på NordGen:s hemsida vittnar om en sådan orientering. I avsnittet ”Varför bevara husdjursgenetiska resurser?” står det att ”(i)nhemska raser kan vara en viktig del av varumärket för ekologiska livsmedel” samt att ”(e)fterfrågan på livsmedel av mera diversifierad typ och ursprung ökar i världen. Upprätthållen eller ökad genetisk variation är en förutsättning för att kunna möta detta (NordGen U.å.a).” Men dessa skäl speglar inte det jag möter när jag undersöker det bevarandearbete som sker på Ängavallen.

Gården Ängavallen ligger ett par kilometer utanför Vellinge i riktning mot Trelleborg. Verksamheten inleddes 1971 när Nordström köpte den då förfallna gamla gården. 1974 påbörjade han de första experimenten med att etiskt hålla grisar som en reaktion mot den industriella djurhållningen. Ängavallen drivs idag som ett familjeföretag, och kring det ekologiska

jordbruket har Nordström byggt upp ett upplevelsecentrum som inrymmer grisar, kor och får, ett eget slakteri där så kallad ”ängestfri slakt” tillämpas och en gårdsbutik där gårdens hemlagade delikatesser säljs. På gården finns också en kvarn, ett mejeri, ett ysteri, ett bageri, en restaurang, ett café, en picnic-park, en örtagård och ett gårdshotell som används till konferenser, bröllop och liknande. Allt foder till djuren, och så mycket som möjligt av det som används i restaurangen, odlas och produceras på gården. Utmärkelserna har blivit många genom åren. Motiveringarna pendlar mellan beröm för gastronomi, etik och Nordströms ”eldsjälism”.

När det gäller djurhållningen påpekar Nordström att Ängavallen ställer ”högre krav än KRAV” och åsyftar exempelvis att alla djur tillåts utöva sina egna nedärvda beteenden inte bara ibland, som han menar är innebörden av den svenska KRAV-märkningen, utan hela året om. Ett exempel på detta är att Ängavallens Linderödssvin tillåts böka fritt på fälten efter skörd för att förbereda jorden inför nästa sådd. Att valet fallit på just Linderödssvin beror på att denna ras visat sig friskast och varit mest lämpad för den typ av djurhållning som Nordström menar är mest etisk. Det kött som säljs vidare i butiken och i restaurangen, kommer från djur som enbart ätit gårdens eget ekologiska vegetabiliska foder. Dessa djur har heller aldrig medicinerats. Dessa två krav måste vara uppfyllda för att djuren ska kunna säljas som Ängavallens registrerade varumärke HälsoDjur, en beteckning som omfattar HälsoGris, HälsoKalv, HälsoLamm och HälsoOx.

Linderödssvin har funnits på gården sedan slutet av 1990-talet. Ängavallen hyser i dagsläget cirka 60 renrasiga djur som alla är offentligt registrerade som en genbank hos Jordbruksverket.⁷ Det fanns alltså inget ursprungligt syfte att inrätta en genbank från Nordströms sida. Djurbeståndet består av renrasiga lantrasdjur och att det därför per definition blir en genbank kommer som en bonus. Denna bonus är emellertid ett viktigt led i finansieringen av verksamheten eftersom EU-bidrag utgår för varje individ i genbanksbesättningen (Intervju 2014-07-19). Argumentet för att hålla Linderödssvin på det sätt som Ängavallens verksamhet grundar sig

⁷ Denna sammanfattande text är ett sammandrag av information från Ängavallens hemsida www.angavallen.se (besökt 151203) och intervju med Rolf-Axel Nordström gjord 20140719.

på är av typen etiskt, men inte i den statiska bemärkelsen att alla djur har rätt att leva på jorden, utan i bemärkelsen *alla djur har rätt att leva hälsosamt på jorden genom att de ges möjlighet att utveckla sina naturliga beteenden*. Nordström opponerar sig starkt mot den moderna industrialiserade djurhållningen. Ängavallens vinkling på det statiska etiska perspektiv som jag tidigare tagit upp som accepterat skäl till bevarande, är således snarare homeorhetiskt dynamiskt, då det syftar till att förändra det rådande industrialiserade sättet att hålla grisar i svenskt jordbruk. Ängavallens etiska bevarandeskäl går naturligtvis ihop med försäljningsargumenten, eftersom Ängavallen är en kommersiellt finansierad verksamhet.

Etik, kulinaritet och kommers

Att komma in i Ängavallens huvudbyggnad, som inrymmer restaurangen, är som att träda in på en scen där allt ljus är riktat mot Rolf-Axel Nordström. Även om han inte är där med sin fysiska gestalt vittnar de mängder av diplom om vem som är huvudperson i den föreställning besökaren ska få ta del av. Teater- och scenmetaforen är ofta använd för att förklara entreprenörmässig affärsverksamhet (Bardone 2013:18). Entreprenörskapet har i sin tur ofta analyserats som en teaterperformance, och den småskaliga affärsverksamhet, som ofta är uppbyggd kring en ledande gestalt, har liknats vid en enmansföreställning. Bland sådana småskaliga entreprenörverksamheter återfinns ofta verksamheter vars syfte är att förse en familj eller en enskild person med den ekonomi som behövs för att möjliggöra en önskad livsstil. I ett sådant ”lifestyle entrepreneurship” är livsstilen överordnad affärsmässig expansion och maximal vinst (2013:18f.). Denna beskrivning stämmer väl in på Nordström och familjeföretaget Ängavallen. Nordström samtalar gärna med sina gäster på ett familjärt vis och kommunicerar ofta ett narrativ kring verksamheten i form av berättelser från stallen eller från verksamhetens historia. Men historierna är inte bara trivselhistorier. En historia han ofta återkommer till, både i samtal med gårdens gäster och i intervjun med mig, är hur han som liten pojke i Malmö vid Husarkasernen bevittnade en scen då en skadad häst slaktades framför hans ögon. Nordström framhåller scenen som avgörande för hans framtida etiska djurhållning. Fjäll föll från den chockade sexårige pojkens ögon

då han insåg att den korv och de köttbullar han åt innebär brutal död för levande djur (Intervju 2014-07-19). Nordström jämför den sexårige pojken oinsatta förhållningssätt med hur 99,5 procent av Sveriges befolkning tror att köttproduktion går till:

Man har olika visioner. Allt från Per Olsson hade en bonnagård-visionen till att någon har en mer negativ bild. Men de flesta har en väldigt dålig kunskap om hur det går till och det är därför vi har kunnat utveckla ett ur mitt perspektiv fruktansvärt kemikaliejordbruk och en ännu värre djurindustri (Intervju 2014-07-19).

Den okunskap som Nordström pekar ut som orsak till varför djurindustrin har fått utvecklas i en, i hans mening, oetisk riktning, stammar ur en långt gången frikoppling mellan konsument och djur. Den enda gång under intervjun som jag hör Nordström romantisera över det förflutna pratar han om en tid då denna frikoppling ännu inte vuxit sig så stark. Nordström beskriver då den närhet till naturen som präglade hans barndoms jordbruk, då bönder fortfarande pratade med och förstod sina djur (Intervju 2014-07-19). Nordströms observation avspeglas i forskning kring hur det industrialiserade jordbruket separerat mänskligheten från naturen (Pollan 2006; Merrick & Price 2008).

Skiftet från en agrar till en industrialiserad ekonomi pekas vidare ofta ut som en viktig faktor i en alieneringsprocess. En förändrad relation till just djur är en del av denna alienation som har antagits spegla signifikanta förändringar i vår kultur (Morris 1998). Den jordbruksrationalisering som under slutet av 1950-talet skedde i Sverige innebar en marginalisering av äldre sorters djur som utmanövrerades till förmån för ett mer homogenerat djurbestånd bestående av snabbväxande individer som garanterade högre avkastning (NordGen U.å.b). En sådan alienering rimmar väl tidsmässigt med förskjutningen mellan mer återhållsamma och nyttoinriktade konsumtionsmönster hos den svenska befolkningen under mellankrigstiden, som Husz beskriver, och den masskonsumtion som tog fart under 1950-talet (Husz 2009:312-329).

Nordström pekar på att den industrialiserade griskroppen har formats utefter marknadens efterfrågan, och hur idealet nu är päronformat med stor

bakdel och liten framdel. Han framhåller hur den päronformade grisens proportioner är väldigt annorlunda i jämförelse med den icke-manipulerade grisens (Intervju 2014-07-19). Här närmar sig Nordström resonemanget kring biofakten, och när han framhäver hur mänskliga nycker är anledning till defektaveln tangerar han Amanns ”epistemiska objekt” (1994):

Alla djur är påverkade av människan. Tidigare tog man vara på allt på djuret. Då har man inte haft någon preferens för att få mer av något annat. Trender i vad som är bra delar skapar djuret (Intervju 2014-07-19).

Biofaktdjuren kan sägas vara tydliga epistemiska objekt vars kroppsliga form säger något om vår kulturs preferenser. För Nordström är det av högsta vikt att grisarna ska få leva ut sina nedärvda beteenden och han är starkt kritisk till Sveriges djurskyddslagar:

Det är en katastrof att över huvud taget kalla det för djurskydd. En gris som väger 100 kg levande vikt får man enligt Sveriges djurskyddsbestämmelser hålla på 0,98m² betonggolv då alla vet att den starkaste driften hos en gris är att böka. Grisar är sprinters. Kraftigt bogparti och små bakben. Men människan tyckte bakpartiet var godare och så har vi konstruerat en päronformad gris. Är du 100-meterslöpare och har tung framdel men klen bakdel, taskig hjärt-lungkapacitet blir det hjärtinfarkt eller benbrott som ett brev på posten. Men det betyder ju inget eftersom den grisen som väger 100 kg ska leva på 0,98m² betongyta (Intervju 2014-07-19).

Rolf-Axel Nordström refererar här till en traumatisk händelse när han först kom i kontakt med den ohälsosamma industrigrisen. Som nybliven grisbonde 1974 köpte han sina första grisar från Scan och släppte ut dem på fältet. 20 % av grisarna fick då hjärtinfarkt och 15% bröt benen (Intervju 2014-07-19). Händelsen skedde mer än två decennier innan Linderöds-svinen återskapades under slutet av 1990-talet, och Nordström bestämde sig för att experimentera med baklängesavel för att få fram ett så friskt och hälsosamt djur som möjligt. Han köpte därför 20 unga vildsvin och påbörjade en baklängeskorsning mellan vildsvinen och industrigrisarna från Scan. Djuren han fick fram var ”sportiga och friska, men lite lätt livsfar-

En glad gris med en kornkrans om halsen hälsar besökaren välkommen på en av gårdens grindstolpar. Foto: Moa Petersén.

liga” och blev en arbetsmiljöfråga den dagen han anställde personal på gården (Intervju 2014-07-19). Ett viktigt led i att avla mot hälsa är, enligt Nordström, att låta djuren utveckla sina naturliga beteenden vilket förutsätter att de måste ha rätt proportioner mellan muskulatur och skelett, en ordentlig hjärt-lungkapacitet och rätt proportion mellan alla yttre och inre organ och mellan alla kroppsfunktioner (Intervju 2014-07-19).

Den långt drivna biofakten kan antas bidra till den frikoppling mellan människa (konsument) och natur (djur) som ökat sedan efterkrigstidens industrialiserade jordbruk (Pollan 2006). En biofakt är lösgjord från sitt naturliga sammanhang som styrs av principer om biologisk variation och komplexa och långsamma ekosystem. Begrepp som effektivitet, vinst och standardisering, i industriell mening, är oförenliga med i naturen rådande principer. Man kan tänka sig att detta leder till att djuret, som biofakt, blir en buffert mellan natur och människa som inte längre representerar djur i animal bemärkelse, och att biofakten snarare uppfattas som ett mellanting mellan djur och livlöst ting. Det är möjligt att denna buffertfunktion hos biofakten har varit en bidragande orsak till att utveckla och upprätthålla en djurindustri där djuren blivit allt mer ”avanimaliserade”. Som besökare på Ängavallen upplever man att detta avstånd mellan konsument och djur i stor utsträckning överbryggas. Det första man möts av när man träder in på Ängavallens område är en stor skylt varpå en välmående och glad kransprydd gris ler mot en. Det ser ut som om den just har åkt och vunnit Vasaloppet. Grisen förefaller genom sin leende mun och sina leende ögon förmänskligad. Samma glada gris syns i toppen av de många flaggstänger som står uppradade längs med infarten till den stora vita gården som enligt uppgifter på hemsidan dateras till 1600-talet (Ängavallen, u.å.).

Gården omsluts av en engelsk park, där grönsaker och kryddor odlas för att användas i restaurangens kök. Kransen som hänger om grisens hals är egentligen en kornkrans som ska illustrera att grisarna på Ängavallen är uppfödda på vegansk mat (Intervju 2014-07-19). Men Vasaloppsassociationen är motiverad genom begreppet ”Hälsogris” som är centralt för Ängavallens verksamhet. Om Rolf-Axel Nordström var tydlig huvudrollsinnehavare i huvudbyggnadens foajé, så är grisarna det både i anläggningens utemiljö och inne i restaurangen. Stora horder av grisar går och bökar i hagarna som omger gården, och på restaurangborden ligger servetter med

Bakom restaurangen kan besökare titta på suggor med kultingar i inhängnader. Foto: Moa Petersén.

Besökare tittar på grisar i en hage belägen ett stenkast från restaurangen. Foto: Moa Petersén.

grisen i kornkransen. Ibland kommer Nordström in i restaurangen och talar med gästerna om vilka lyckliga liv de grisar gästerna äter har haft. Grisarna är således påtagligt närvarande under måltiden, och gästerna som ska äta av dem skyddas inte från medvetenheten om att det kött de äter en gång suttit på levande griskroppar som sprungit in på knutarna på gården. Nordström som entreprenör och grisarna ingår något som kan liknas vid en symbios när det gäller vem som är stjärnan i föreställningen. Medveten strategi eller inte så bidrar detta till att förstärka upplevelsen av ett ytterligare närmande mellan människa och djur.

Etik och kommersialism

Linderödssvinets kvaliteter är inte okända för kulinariskt intresserade. Sedan en tid tillbaka ingår det tillsammans med flodkräfta, jämtländsk getost, öländska bruna bönor, suovas och upplandskubb i ”The Ark of Taste”, som sedan instiftandet 1996 avser att ”återskapa, beskriva, katalogisera och föra fram bortglömda smaker (Slow food foundation, u.å.)”. Denna typ av intresse för marginaliserade och lokala smaker har på senare tid intensifierats mycket tack vare politiska initiativ. I arbetet med regeringens vision ”Sverige det nya matlandet” har så kallade kulinariska regioner tagits fram. I en forskningsrapport beställd från regeringen utreds bland annat definitionen av begreppet kulinarisk region. Rapporten drar slutsatsen att definitionen inte är helt klar ännu, men som ett av kriterierna lyfts fram att i en kulinarisk region ska ”råvarorna och produkterna präglas av regionens naturgivna förutsättningar (klimat, jordmån, topografi, med mera), platsens livsmedelshistoria, regional know-how och kultur” (Rytkönen 2014). Kulinariska regioner är idag huvudsakligen inrättade efter landskapsgränserna, och varje landskap har en utsedd ambassadör som förespråkar regionens arbete. I Skåne är Rolf-Axel Nordström ambassadör. Men är det då friktionsfritt att kommersialisera ett kulturarv på det sätt som exempelvis Ängavallen gör?

Det är intressant att notera att ”lantras” och ”kulturarv” är ord som sällan eller aldrig är synliga i Ängavallens marknadsföringsmaterial, och inte heller förekommer i intervjun med Nordström som legat till grund för denna artikel. Här kan man göra en jämförelse med NordGen och Fören-

ingen Landtsvinet för vilka både historia, lantras och kulturarv är centrala och återkommande begrepp. Linderödssvinens närvaro på Ängavallen motiveras aldrig med en återgång till någon homeostatisk guldålder. I stället är det tydligt att det finns ett intresse av att minska den glipa mellan konsument och djur som industrin har öppnat och att medvetandegöra besökarna om att en djurhållning som baseras på etiska värderingar är ett alternativ. Ängavallen vill lämna ett samhälle där livsmedelskonsumtionen bärs upp av kött från långt drivna biofakter. Denna målsättning råkar sammanfalla med en tillbakagång till äldre tiders jordbruk, men det är inget som påpekas med någon större nostalgi. Kulturarv som statisk, strikt bevarande, företeelse har således ingen betydelse i sig för Ängavallens verksamhet. I stället har här tillvaratagits en framtidsanpassad homeorhetisk potential hos begreppet biologiskt kulturarv vilket rymmer både etik och kommersialism, idealism och materialism.

En institution som märkt av det ökade intresset för ”gamla smaker” från den kommersiella sfären är NordGen. Under senare år har de, i egenskap av genetiskt resurscentrum, tillhandahållit gamla frötyper exempelvis till restauranger. Lena Ansebo, forskare på NordGen med ansvar för kulturarvsfrågor, upplever att intresset för vad hon kallar ”det gröna kulturarvet” har ökat bland kockar och restauranger, till exempel beroende på initiativet Ny Nordisk Mat och programmet för odlad mångfald (POM) (personlig kommunikation 2014-10-27). På frågan om det finns några fallor med ett kommersialiserat, kulinariskt bevarandeskal svarar hon:

Alla kända och okända egenskaper behöver bevaras inte bara de sorter som har höga kulinariska värden. Vill man fokusera på kulinariska egenskaper så ska man kunna söka material i genbanken för det. Fokuserar man på sjukdomsresistens så ska man kunna söka efter det, eller på ogrästolerans, eller högt vitamininnehåll, och så vidare. (...) Man måste se helheten och förstå att vi inte kan förutse vad vi behöver i morgon. (...) Huvudpoängen med bevarandet är alltså att det ska vara en grundplåt/plattform och en försäkring till utveckling (...) Vi bevarar alltså inte för att något är bättre eller sämre, utan för att det, oavsett egenskaper, ska finnas tillgängligt för nutida och framtida bruk (personlig kommunikation, 2014-10-27).

Lena Ansebo ser alltså inget problem i sig med att framhäva kommersiella kulinariska aspekter hos bevarat material eftersom det är ett sätt att medvetandegöra vikten av bevarandet för allmänheten. Hon understryker emellertid att ett långsiktigt bevarandansvar inte kan åstadkommas enbart genom privatekonomiska intressen, utan att ett övergripande offentligt ansvar måste finnas (personlig kommunikation 2014-10-27). Föreningen Landtsvinet är av en liknande åsikt. Ronny Olsson, som ingår i föreningens avelsråd, påpekar i en intervju att föreningen inte har ambitioner att påverka vad som ligger utanför deras eget levande genbanksarbete och att närvaron av föreningens genbank gör annat nyttjande ofarligt (personlig kommunikation, 2014-11-24).

Rolf-Axel Nordström är noga med att understryka att restaurangen och konferensverksamheten syftar till att möjliggöra hans etiska djurhållning ekonomiskt, samt att hans kommersiella verksamhet aldrig är vinstdrivande gentemot djuren (Intervju 2014-07-19). Både Ängavallens restaurangkoncept och produktion (växter och djur) bygger på en idé om långsamhet i tillväxtprocesser och småskalighet i produktionen. Detta innebär att begreppet effektivitet, som utmärker storindustrin, inte styr Ängavallens verksamhet. Nordström nämner att han har 22 anställda på en gård som omfattar 220 hektar, och jämför det med storbönderna som ofta har en man på samma areal (Intervju 2014-07-19). En ekonomisk faktor som däremot är viktig är att Ängavallen, via sitt etiska koncept, kan avyttra de flesta ätbara delarna av djuret. Restaurangkonceptet är tätt knutet till den etiska grundtanken – menyn anses avspegla den naturliga grisen (Intervju 2014-07-19). Denna idé känner vi igen från ”nose to tail”-konceptet som spred sig till Sverige från Storbritannien i början av 2000-talet och som kommit att bli en av hörnstenarna i ”foodiekulturen”.⁸

I hela sitt liv som grisbonde har Rolf-Axel Nordström försökt upplösa den traditionella motsättningen mellan etik och kommersialism. Han har också argumenterat mot sina etiskt medvetna producentkollegor som bara velat sälja till likasinnade. Enligt Nordström har detta varit ett stort hinder

⁸ *The Whole Beast: Nose to Tail Eating* av Londonkocken Fergus Henderson anses vara standardverket för nose-to-tail-konceptet. Henderson, F (2004), *The Whole Beast: Nose to Tail Eating*, New York : CCC, första utgåva 1999.

för att väcka intresse för den etiska hållningen. Mina observationer har visat att Ängavallens besökare inte är en homogen grupp. Till Ängavallen kommer både besökare som vill kombinera en etisk handling med en kulinarisk upplevelse, besökare som vill äta kött som det smakade förr, besökare som tycker att Ängavallens gourmetrestaurang serverar god mat, samt en hel del konferensgäster och bröllopgäster som inte kommit i kontakt med vare sig konceptet eller restaurangen tidigare. Även om den förstnämnda kundkategorin är mest samspelt med restaurangkonceptet, finns det en tydlig drivkraft hos Nordström att locka olika typer av besökare. Han berättar hur han resonerade då han planerade att nå ut till en utvidgad kundkrets i syfte att få in mer pengar för att finansiera sin etiska djurhållning: ”Jag sa: ska man ta mer betalt måste maten smaka bättre. Jag kan vara hur snäll som helst, men är mina kotletter as-sega hjälper inte det (Intervju 2014-07-19).” Det var då han bestämde att Ängavallens logotype, bilden av den glada grisen i kornkransen, skulle åtföljas av orden ”kulinariskt. ekologiskt”. Denna ordföljd speglar drivkraften att nå en större publik. Genom att fånga in ny publik via den kulinariska upplevelsen och ge gästerna det ekologiska som en bonus, vill Nordström medvetandegöra en större publik om att etik och konsumtion går att kombinera (Intervju 2014-07-19). För att återknyta till Hafstein används det biologiska kulturarvet i detta fall som en ”teknologi som agerar i/på det sociala och som ger upphov till förändrade beteenden” (Hafstein 2012:507).

Biologiskt kulturarv kommersialiserat

Sammanfattningsvis är det alltså inte en önskan att bevara ett kulturarv i form av Linderödssvinen som lett fram till Ängavallens affärsidé utan en etisk och hälsomässig strävan som sammanfaller med ett kulturarvsbevarande. Om vi återgår till Hafsteins dynamiska perspektiv på kulturarvsbegreppet som skisserades i artikelns inledning, där kulturarv är lika med förändring och potentiell kraft att mobilisera människor och resurser, reformera diskurser och transformera praktiker och beteenden, ser vi att kulturarv är använt i just en sådan homeorhetisk bemärkelse i exemplet Ängavallen. Här är begreppet kulturarv i statisk bemärkelse osynligt i nar-

rativet som omger verksamheten, men högst påtagligt tillämpat i dess dynamiska bemärkelse. Det skrivs aldrig konsumenten på näsan att Ängavallen representerar autenticitet eller ursprung. Det finns ingen koppling alls i verksamheten eller uttagorna till romantik och nostalgi över äldre tiders jordbruk eller grisskötsel. I stället står de etiska aspekterna i centrum. Grisarna ska få leva under sådana förhållanden som de är skapta för och mår bra av. Inte på så vis att man vill tillbaka till något förlorat utan framåt mot något bättre. Således är Ängavallen en aktör som via homeorhetisk operationalisering av det biologiska kulturarvet vill transformera rådande praktiker.

Affärskonceptet tilltalar den moderna konsumenten som inrymmer både ideologi/konsumtion och etik/konsumism. Den mekanism som driver en sådan modern konsument kan ställas i kontrast mot den konsument Håkan Jönsson ovan definierade som postmodern. I stället för en konsument som enbart letar efter nostalgi och ursprung är den nya konsument, som gör sina politiska statements genom vardagshandlingar snarare än genom partipolitik, symptomatisk för ett samhälle där en ökande del av entreprenörerna och konsumenterna är medvetna om kulturarvsmärkningens dynamiska potential och politiska sprängkraft. Allt detta sammantaget gör Ängavallen till ett illustrativt exempel på kommersialiserat biologiskt kulturarv i samtiden.

Referenser

Internet

- Föreningen Landtsvinet. 2010. *Bakgrund*. <http://www.landtsvinet.se/om/rasbeskrivning.html> (hämtad 2015-12-15).
- Föreningen Landtsvinet. 2013. *Gastronomi med linderödssvin*. <http://www.landtsvinet.se/om/pdf-artiklar/kockbroschyr1305web.pdf>
- Föreningen Landtsvinet. 2013. *Din gris och du - några råd om skötsel av linderödssvin*. http://www.landtsvinet.se/om/pdf-artiklar/linderodsbroshyr_web.pdf (hämtad 2015-12-15).
- Jordbruksverket (SJV). 2002. *Landsrapport om husdjursgenetiska resurser i Sverige*. <http://www.jordbruksverket.se/download/18.2958036f1211efb32978000378/1370040786093/Landsrapport.pdf>
- Jordbruksverket (SJV). U.å.a. *Lantraser - en del av vår kultur*. http://www2.jordbruksverket.se/webdav/files/SJV/trycksaker/Pdf_ovrigt/ovr238.pdf (hämtad 2015-12-15).
- Jordbruksverket (SJV). *Lantraser i genbank*. U.å.b. http://www2.jordbruksverket.se/webdav/files/SJV/trycksaker/Pdf_ovrigt/ovr142.pdf
- Jordbruksverket (SJV). 2007. *Delmål för husdjursgenetiska resurser åren 2010 till 2020. Underlagsrapport inför den fördjupade utvärderingen av miljö kvalitetsmålsarbetet år 2009*. <http://www.jordbruksverket.se/download/18.2958036f1211efb32978000308/1370040786174/rapport%2B070511.pdf>
- Jordbruksverket (SJV). 2010. *Bevara, nyttja och utveckla – handlingsplan för ut hållig förvaltning av svenska husdjursraser 2010–2020*. http://www2.jordbruksverket.se/webdav/files/SJV/trycksaker/Pdf_rapporter/ra10_14.pdf
- NordGen. U.å.a. *Varför bevara husdjursgenetiska resurser?* <http://www.nordgen.org/index.php/skand/content/view/full/1722>. (hämtad 2015-12-15).
- NordGen. U.å.b. *Genetisk erosion*. www.nordgen.com (hämtad 2014-08-14).
- Philipson, Jan. 2006. *Varför inte Belgian blue?* Forskarbloggen SLU. 6 november. http://blogg.slu.se/forskarbloggen/varfr_inte_belg/ (hämtad 2015-12-15).
- Regeringen. *Sverige – det nya matlandet*. <http://www.regeringen.se/sb/d/18088> (hämtad 2014-09-28).
- Riksantikvarieämbetet och Centrum för biologisk mångfald. 2014. *Biologiskt kulturarv - växande historia*. http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/7731/Varia%202014_37.pdf?sequence=1 (hämtad 2015-12-15).
- Riksantikvarieämbetet. 2010. *Rapport från Riksantikvarieämbetet. Kulturarvskraft! Riksantikvarieämbetets strategi för regional tillväxt 2011-2013*. <http://www.raa.se/app/uploads/2013/12/kulturarvskraft-riksantikvarieambetets-strategi-for-regional-tillvaxt-2011-2013.pdf> (hämtad 2015-03-15).
- Riksantikvarieämbetet. 2012. *Matlandet Sverige*. <http://www.raa.se/kulturarvet/regional-tillvaxt-och-utveckling/riksantikvarieambetet-smakar-pa-sverige-det-nya-matlandet/> (hämtad 2015-02-11).
- Slowfood foundation. U.å. *Ark och presidia*. <http://www.falkoping.se/download/18.7865cfaf121d36819ec800054960/arkopresidia.pdf> (hämtad 2015-12-15).

BIOLOGISKT KULTURARV KOMMERSIALISERAT

Ångavallen. *Gården - En modern gård med gamla anor*. <http://angavallen.se/om-angavallen/garden/>. (hämtad 2015-12-15).

Litteratur

- Amann, Klaus 1994. "Menschen, Mäuse und Fliegen. Eine wissenssoziologische Analyse der Transformation von Organismen in epistemische Objekte". *Zeitschrift für Soziologie* 23(1). s. 22–40.
- Bardone, Ester 2013. *My Farm is My Stage: A Performance Perspective on Rural Tourism and Hospitality Services in Estonia*, Tartu: University of Tartu Press.
- Hafstein, Valdimar T. 2012. Cultural Heritage. I: Bendix, Regina F. och Hasan-Roken, Galit (red.) 2012. *A Companion to Folklore*, Chichester: Blackwell Publishing Ltd.
- Hallander, Håkan 1989. *Svenska lantraser. Deras betydelse förr och nu*. Veberöd: Blå ankan.
- Hansson Monica 2008. *Linderödssvinen – en inventering av populationsstruktur och produktionsnivå*. Examensarbete. Institutionen för husdjursgenetik. Uppsala: SLU.
- Henderson, Fergus 1999/2004. *The Whole Beast: Nose to Tail Eating*. New York: CCC.
- Husz, Orsi 2009. Spara, slösa och alla de andra. I: Christensson, Jacob (red.) 2009. *Signums svenska kulturhistoria 1900-talet*, Stockholm: Bokförlaget Signum.
- Jönsson, Håkan 2014. *Chef Celebrities, Foodstuff Anxieties and (Un)Happy Meals. An Introduction to Foodways Redux*. Köpenhamn: Ethnologia Europea.
- Karafyllis, Nicole C. 2001. *Biologisch, natürlich, nachhaltig: philosophische Aspekte des Naturzugangs im 21. Jahrhundert*. Tübingen: Francke.
- Karafyllis Nicole C. 2007. Growth of Biofacts: The Real Thing or Metaphor? I: Heil, Reinhard, Kaminski, Andreas, Stippack, Marcus, Unger, Alexander & Ziegler, Marc (red.) 2007. *Tensions and Convergences. Technological and Aesthetic Transformations of Society*. Bielefeld: Transcript.
- Lury, Celia 1996/2011. *Consumer Culture*. Cambridge.
- Merrick, Melinda S. & Price, Emily A. 2008. "The Distinction between Humans and Nature: Human Perceptions of Connectedness to Nature and Elements of the Natural and Unnatural". *Human Ecology Review*. 15(1).
- Morris, Brian 1998. *The Power of Animals: An Ethnography*. Oxford: Berg.
- Pollan, Michael 2006. *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*. New York: Penguin Press.
- Rytkönen, Paulina 2014. Gastronomiska regioner. Ett verktyg för regional utveckling. *COMREC Studies in Environment and Development*. No. 11.
- Waddington, Conrad Hal. 1977. *Tools for Thought*, Frogmore: Granada Publishing Limited.

Intervjuer

- Personlig kommunikation med Lena Ansebo, NordGen, 2014-10-27
- Intervju med Arní Bragason, 2013-02-18
- Personlig kommunikation med Ronny Olsson, Föreningen Landtsvinet, 2014-11-24
- Intervju med Rolf-Axel Nordström, 2014-07-19

Korrosionens karaktär

Om förfall, patina och levande kulturmiljöer

Robert Willim

I början av 2000-talet dök orden *levande kulturmiljö* allt som oftast upp i samband med frågor om kulturminnesvård, kulturarv och hanteringen av byggda miljöer. Levande kulturmiljöer kunde i dessa sammanhang anses på att föremål, platser, landskap och företeelser borde vara angelägna, brukbara och betydelsefulla för människor. Det kunde också betyda att kulturmiljöer inte skulle ses som något statiskt och oföränderligt, utan istället skulle det liksom allt levande förändras med tidens gång.

Mellan föreställningar om det levande och föränderliga samt det som ska skyddas och bevaras uppstår en spänning som är värd att undersöka. Med strävan efter att blåsa liv i äldre föremål, konstruktioner och platser följer stora utmaningar. Hur ska såväl förändring som bevarande kunna bejakas samtidigt?

Jag kommer att ta utgångspunkt i idéer om kulturmiljöer, kulturlandskap och i föreställningar om att levandegöra vad som ibland kallas det materiella kulturarvet. Kapitlet är en förlängning av mina tidigare undersökningar av hur industrimiljöer estetiserades och historiserades under slutet av 1900-talet och början av 2000-talet. Med hjälp av begreppet *Industrial Cool* studerade jag då hur industrimiljöer återbrukades i framförallt urbana miljöer, samt hur kulturarvsinitiativ i dessa miljöer kunde stå i kontrast till nya tillämpningar (Willim 2008).

I mina tidigare undersökningar uppkom några centrala spänningar

kring frågor om bevarande, återbruk och förfall. Hur kunde till exempel en gammal nedlagd fabriksmiljö levandegöras? Hur kunde en övergiven industriruin upplevas ha en specifik vitalitet, och hur skulle denna eventuella vitalitet förstås i relation till renoverade industrimiljöer där helt nya aktiviteter tog plats? Med dessa frågor i bakgrunden kommer jag här att fördjupa diskussionen om levande kulturmiljöer.

Vad kan definieras som levande materialitet och levande landskap? Vilka förändringar är önskvärda för att något ska upplevas som levande? Det levande är ofrånkomligt sammankopplat med nedbrytning och förfall, begrepp som är laddade i kulturvårdande sammanhang. Därför kommer jag att koncentrera mig på betydelsen av korrosion och nedbrytning, och hur det kan kopplas samman med idéer om vitalitet och föreställningar om tid. Samtidigt kan miljöer där nya verksamheter tillåts ta plats upplevas som levande på andra sätt än när naturen tillåts ta över tidigare människo-kontrollerade rum.

För att bättre förstå utmaningarna för kulturarvsverksamheter och kulturvård kommer jag också att analysera hur idéer om levande materialitet och korrosion förekommer i sammanhang som inte har omedelbar koppling till officiella kulturarvsinitiativ. Jag ska undersöka vad till exempel en vindkraftpark i Öresund kan säga om kulturmiljöfrågor.

Något som också kommer att diskuteras är vad som en bit in på 2010-talet kom att kallas för en ruinpark, belägen inte långt från vindkraftparken. Härigenom kommer frågor om landskaps vitalitet och beständighet diskuteras. Utifrån diskussionen kring framförallt ruinparken, blir det intressant att se närmre på frågor om materialitet, och hur korrosion och förfall kan upplevas som levande eller som del av levande kulturmiljöer. I samband med detta kommer jag även försöka förstå vad ett kraftigt uppsving för rostiga material i formgivning säger om vår samtid och därigenom om förutsättningarna för kulturvård och idéer om levande kulturmiljöer, landskap och tid.

Analysen är koncentrerad kring vad som kan uppfattas som patina eller förfall, som välkommen eller ovälkommen förändring och om hur vitalitet på ofta paradoxala sätt associeras med kulturmiljöer. Jag kommer att exemplifiera analysen med hjälp av ovan beskrivna empiriska nedslag. Inledningsvis börjar jag dock i Riksantikvarieämbetets användning av termen kulturmiljö, för att se hur den kan kopplas samman med levande materialitet.

Vad är en levande kulturmiljö?

Riksantikvarieämbetet är den myndighet som arbetar nationellt med frågor om kulturmiljövård. I detta arbete blir frågor om vad som är värt att bevara och vårda och hur en eventuell vård ska gå till centrala. Riksantikvarieämbetet är dock bara en av flera aktörer när det gäller frågor om kulturmiljövård. Det finns en rad andra intressenter, och statligt engagemang ställs mot en mångfald av olika kommunala, lokala och privata intressen. Till detta kommer skyddsformer, och hela det regelsystem som alla de olika intressenterna måste förhålla sig till (Gustavsson 2005:117f).

Mitt syfte är inte att analysera regelsystemet kring kulturarv, istället kommer jag att ta utgångspunkt i frågor, föreställningar och idéer som dyker upp på en rad olika håll i kulturarvssammanhang. Vad uppfattas egentligen som levande materialitet, och hur kan vi bättre analysera betydelsen av tid och plats i samband med kulturmiljöer? Hur dras gränser kring vad som är passande vård och omsorg av material och miljö? En utgångspunkt för diskussionen kan tas i Riksantikvarieämbetets definition av ordet kulturmiljö, som den formulerades 2015.

Kulturmiljö – avser hela den av människor påverkade miljön, det vill säga som i varierande grad präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan preciseras och avgränsas till att omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större landskapsavsnitt, en bygd eller en region. Det kan röra sig om intensivt utnyttjade stads- eller industriområden såväl som extensivt påverkade skogs- eller fjälllandskap. Kulturmiljön omfattar inte bara landskapets fysiska innehåll utan även immateriella företeelser som ortnamn eller sägner som är knutna till en plats eller ett område. Kulturmiljön är en del av kulturarvet (<http://www.raa.se/kulturarvet/>).

Definitionen av kulturmiljö innebär en rad avgränsningar, men också öppningar. Kulturmiljöer kan vara specifika platser och enskilda anläggningar, men ordet kan också relateras till betydligt mer svårångade begrepp som landskap och områden. Det finns framförallt en öppning i formuleringen ”hela den av människor påverkade miljön”. Hur definieras en sådan helhet? När dessutom landskap och områden kombineras med

KORROSIONENS KARAKTÄR

immateriella företeelser som sägner och berättelser öppnas begreppet upp ännu mer.

Ibland ses ordet kulturmiljö tillsammans med ordet levande, vilket ökar spänningen än mera. När jag sökte på just ordet ”levande” på Riksantikvarieämbetets hemsida dök det i augusti 2015 upp 82 träffar. Det handlade om finansiering av ett projekt om integrerad natur- och kulturmiljövård för en levande fjällvärld 2014. Det stod: ”Att miljön är levande innebär att den bevaras, används och utvecklas.” En annan träff handlade om gravfältet i Björke vid Trosa/Västerljung. Där skulle platsen utvecklas till ”en attraktiv kulturmiljö som används för att levandegöra historien.” En träff handlade om Sörbylunds kraftstation i Västergötland. Där stod det att:

Sörbylunds Kraftstation är ett stycke aktiv levande industrihistoria. Den 80 år gamla generatorn är ännu idag i full produktion och i ett, i stort sett, oförändrat skick sedan den byggdes.

En genomgång av träfflistan handlade om alltifrån mindre lokala evenemang kring diverse kulturmiljöer till stora forskningsatsningar och nationella program. En bit ner på listan fanns en text från 2014, insorterad under kategorin kulturpolitik. ”Vad är kulturmiljö?” (Olla 2014a). I texten beskrivs hur kulturmiljöarbete och museer växte fram i samband med 1800-talets modernisering samt hur det förflutna kan ges betydelse i nuet. Från texten länkas det vidare till en sida som beskriver de fyra nationella kulturmiljömål som formulerades 2014:

- Ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas.
- Människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön.
- Ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser.
- En helhetssyn på förvaltningen av landskapet som innebär att kulturmiljön tas till vara i samhällsutvecklingen (Olla 2014a).

I korthet kan de fyra målen sägas handla om hållbarhet, delaktighet, helhetssyn och om kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning

och upplevelser. Genom att vara denna källa till förkovran i nuet skulle kulturmiljöer vara relevanta och betydelsefulla för olika människor och därmed också något levande. På flera ställen på webbplatsen återkom 2015 texter som betonade värdet av kulturarv och kulturmiljö för samhällsutveckling och för vikten av att med hjälp av kunskap om det förflutna fatta rätt beslut inför framtiden. Också kulturmiljöers känslomässiga potential lyftes fram: ”Kulturmiljö berör oss och väcker tankar – identitet och egenart vägs mot gemenskap och sammanhållning. När människor ser hur tidens tand sätter sina avtryck i tingen stimuleras vi till att reflektera över tillvarons stora frågor.” (Olla 2014b).

Enligt Riksantikvarieämbetet sågs levande kulturmiljöer 2015 som något som ska kunna användas av människor, något som dessutom ska kunna påverka såväl känslomässigt som kunskapsmässigt, något som vittnar om det förflutna men också vägleder mot framtiden. I det följande kommer jag nu att diskutera hur några miljöer som ligger i gränlandet till att vara officiella kulturmiljöer hanteras och upplevs av olika aktörer. Jag kommer också, för att perspektivera idén om helhetssyn som lyfts fram i de nationella kulturmiljömålen, att diskutera platser som idag inte uppmärksammas som kulturmiljöer. Härigenom kan vi studera idéer kring *det levande* och hur de på olika sätt kan relateras till föreställningar om *kontroll*. Det går inte att bestämma exakt hur medborgare ska ta platser i bruk, inte heller resultatet av kontroverser mellan olika aktörers viljor, hur miljöer och platser utsätts för olika förändringar, eller hur den omgivande miljön transformeras med tiden (jfr Jönsson & Svensson 2010). Kulturvård kan vara en balansgång mellan kontroll och ett accepterande av att vara sammankopplad med oförutsägbara och svårkontrollerbara processer.

Att fånga det förflutna

När äldre byggnader och miljöer, framförallt på landsbygden, revs eller lämnades att förfalla i samband med moderniseringen och industrialiseringen som inleddes under senare delen av 1800-talet skapades förutsättningar för en rad nya bevarandeinitiativ och kulturverksamheter. Räddningsaktioner startades för att dokumentera äldre byggnader, gårdar, torp och kyrkor. Föremål samt berättelser om äldre sedvänjor samlades också

in till museer och arkiv. Karin Gustavsson har skrivit om hur fältarbeten och expeditioner för att systematiskt dokumentera byar och bebyggelse i ett försvinnande allmogesamhälle genomfördes i början av 1900-talet. Systematik och vetenskap blev ledord i arbetet med att bygga upp fundamenten för framväxande kulturarvsinstitutioner och akademiska ämnen som folklivsforskning. Dokumentationsarbetet betecknades som systematiskt, välstrukturerat och objektivt. Men det präglades i hög grad av de inblandades förståelse, normer och intressen (Gustavsson 2014:39).

Landsbygden kunde ses som ett intressant kuriosakabinett där historiska avlagringar och nytillkomna konstruktioner möttes på ibland oväntade sätt. Det verkade finnas ett överflöd av traditionsbärande ting, men i sökandet bland byar och bebyggelse fick det riktigt ålderdomliga och det som vittnade om speciellt långvariga och livskraftiga former, seder och bruk ett speciellt värde (Gustavsson 2014:71f). Landsbygden upplevdes erbjuda ett slags kanal in till forntiden för tidiga etnologer, arkitekter och arkeologer. Allmogesamhället hade, tycktes det, inte alls präglats av de byråkratier, regelverk och den samhälleliga planering som alltmer hade kommit att känneteckna det moderna samhället. En av det tidiga nittonhundratalets fältarbetare beklagade sig förvisso att området han besökte var "förbannat uselt" eftersom 1830-talets skiftesreform hade sprängt sönder de gamla byar han så gärna ville rekonstruera (2017:71f). Skiftesreformerna innebar stora transformationer, som kunde skapa bekymmer för rekonstruktörer av tidigare liv och kulturarv. Men 1827 års laga skifte är ändå svårt att jämföra med dagens samhälleliga omvandlingar. Idag anges ofta den förväntade livslängden på byggnader, liksom de åtgärder för hur byggnaderna ska hanteras efter den uppnådda livslängden, redan innan spaden sätts i marken för ett projekt. Detta förändrar förutsättningarna för framtida kulturvård. När något byggs idag, så byggs det ofta för en planerad framtida avveckling. Förutsättningar för dagens motsvarigheter till det tidiga 1900-talets expeditionsdeltagare är annorlunda. Just dessa annorlunda förutsättningar är något som jag nu kommer att undersöka.

Att bygga för avveckling – vindkraft, miljöpåverkan och infrastruktur

Strax söder om Öresundsbron, 7 kilometer utanför den svenska kustlinjen, ligger Lillgrund vindkraftpark. 48 vindkraftverk ägda av Vattenfall står samlade i en klunga som präglar det maritima landskapet. De 110 meter höga verken stod färdiga 2008 och är en viktig del av företagens satsning på vindkraft (Lillgrund vindkraftpark u.å.). Men om allt går som planerat så finns de inte längre om tjugo år.

Lillgrund beräknas vara i drift i 20–25 år. Då verken har tjänat ut kan så gott som alla delar återvinnas. När platsen inte längre ska användas för vindkraft kan den återställas helt. Miljöpåverkan för att avveckla en vindkraftpark är ungefär likadan som för att anlägga den (Lillgrund vindkraftpark u.å.:4).

I beskrivningen av anläggningen betonar Vattenfall att platsen där parken idag finns kommer att återställas helt. Allt som byggs har en förväntad livslängd, och för att få tillstånd att anlägga relativt omfattande byggen krävs i regel avvecklingsplaner och belägg för att miljöpåverkan inte ska bli alltför betydande. Detta perspektiv på anläggande av infrastruktur liksom andra större byggnationer präglar det tidiga 2000-talet. Anläggningar blir explicit temporära. När något byggs, så ska avvecklingsplaner vara på plats. Det som byggs ska kunna monteras ner eller i alla fall avlägsnas utan att lämna nämnvärda avtryck. Det innebär ett kontrollerat förfarande där ingenting ska kunna bli framtida ruiner. Detta ger perspektiv på äldre miljöer som idag har utnämnts till kulturarv. Flera tidigare större infrastrukturella investeringar uppfördes med ambitioner att skapa monument för framtiden, medan anläggningar idag ofta ses som temporära provisorier som inte ska lämna några avtryck av mänsklig aktivitet i miljön. Hur hade Riksantikvarieämbetets listor över kulturmiljöer sett ut om dagens synsätt och värderingar hade präglat anläggande och planering under föregående sekler, om tidigare byggnader liksom Vindkraftparken vid Lillgrund hade byggts för drift i några decennier för att sedan avlägsnas utan nämnvärda spår?

KORROSIONENS KARAKTÄR

Avvecklingsplaner är centrala dokument när till exempel kommuner ger tidsbegränsade bygglov. Då ska byggherren kunna säkerställa att det som byggs också ska avlägsnas utan konsekvenser för miljön. Men avvecklingsplaner gäller också i flera andra fall, till exempel då det handlar om uppbyggandet av verksamheter med miljöpåverkan. Till dessa hör i stort sett all industriell verksamhet, däribland vindkraftverk. En lista från Länsstyrelsen i Västra Götaland visar att i stort sett allt det som idag ses som del av potentiella framtida industrikulturarv skulle kategoriseras som verksamhet med miljöpåverkan och därför också kräva avvecklingsplaner. Listan är relevant för regelverket i flera län.

- ytbehandlingsanläggningar
- lantbruk med omfattande djurhållning
- gjuterier
- pappersbruk
- vindkraftverk, värmeverk och andra energianläggningar
- sågverk
- avfallsanläggningar
- avloppsreningsverk
- grus- och bergtäkter
- gruvor

(<http://www.lansstyrelsen.se/vastragotaland/Sv/miljo-och-klimat/verksamheter-med-miljopaverkan/Pages/default.aspx>)

Det är svårt att argumentera för att de ansvariga för ovanstående verksamheter inte ska ha kontroll över möjliga miljörisker och tänkbara negativa konsekvenser av verksamheten. En tänkvärd aspekt är dock hur föreställningar om tid, planering och kontroll hanteras. En jämförelse mellan olika energianläggningar kan illustrera problematiken. Till skillnad från en vindkraftpark är till exempel ett kärnkraftverk något som är betydligt svårare att avveckla. Några mil norrut från Öresundsbron utmed den skånska kusten ligger Barsebäcks kärnkraftverk. Även denna energianläggning, med dess karaktäristiska tvillingtorn, syns från bron. Elproduktionen upphörde 2005. Därefter väntade verket mer eller mindre på rivning. En lång avvecklingsprocess påbörjades och på hemsidan syntes 2015 den något mångtydiga rubriken ”Vi utvecklar avveckling”. I informationen om riv-

ningsarbetet står att marken mycket väl kan återställas till hur den såg ut innan anläggningen byggdes, eller så kan marken upplåtas åt annan industri (www.barsebackkraft.se). Liksom vindkraftverken vid Lillgrund skulle kärnkraftverket avvecklas och monteras ner. Annat är det med det radioaktiva avfall som verket har genererat. Detta måste hanteras på ett hållbart och framtidsäkert sätt, och den framtid det handlar om sträcker sig årtusenden bortom vår livstid.

När det handlar om radioaktiva material, med dess livsfarliga strålning, blir frågor om plats, tid, vård, omsorg och kontroll speciellt laddade. En bra illustration av dessa frågor tas upp i dokumentärfilmen *Into Eternity* av regissören Michael Madsen. Filmen handlar om bygget av en anläggning för slutförvaring av kärnbränsle i finska Onkalo. Djupt under marken ska kopparbehållare som korroderar på ett kontrollerat och förutsägbart sätt omsluta det radioaktiva avfallet. De tidsrymder under vilka det farliga avfallet ska skyddas och vara otillgängligt för människor är 100 000 år. Detta är en extrem pendang till det 25-åriga perspektivet på drift och avveckling som är aktuellt för vindkraftparken vid Lillgrund. Frågor som tas upp i filmen är hur de som planerar och bygger anläggningen ska kunna kommunicera med människor tusentals år in i framtiden. Hur långt in i eftervärlden sträcker sig ansvaret för dagens handlingar? Hur kan det garanteras att platsen lämnas orörd under 100 000 år? Ska platsen pekats ut och framställas som något som är tabu under extremt lång tid? Eller ska den helt enkelt gömmas och döljas så bra som möjligt? Låt säga att platsen av någon anledning under alla dessa år glöms bort. Hur ska det då säkerställas att de som sedan i en framtid eventuellt finner tunnarna i Onkalo inte kommer att lockas att gräva ut anläggningen och frilägga det farliga radioaktiva materialet? ”Detta är platsen ni måste komma ihåg att glömma” som det sägs i filmen. Slutförvaring av kärnavfall riktar genom sitt extrema tidsperspektiv ett ljus mot obevekligt komplicerade frågor om vad som kan vara ett minne, vilka anspråk på framsyn som kan göras och på gränserna för kulturmiljöer och kulturvård. I Onkalos tunnlar är avståndet till levande kulturmiljöer evinnerligt långa.

Vindkraftsanläggningar är knappast okontroversiella idag, men de utgör trots allt mer beskedliga infrastrukturella projekt än kärnkraft. De exemplifierar också i hög grad vår samtid. Det riktar blicken mot en rad kom-

plexa frågor och utmaningar som våra samhällen brottas med. Kampen mellan olika energileverantörer, fokus på ett mänskligt förändrat klimat, landskapets olika värden, visioner om ekologisk hållbarhet kontra samhällets utpräglade behov av elektricitet etc. Frågan är dock vilket kulturvärde vindkraftparken vid Lillgrund har när den är avvecklad och platsen är återställd om 25 år? Om en riktigt förfallen och misskött ruin kan ses som en utmaning för någon som vill bevara den som kulturarv eller kulturmiljö, så måste dock en riven och totalt avlägsnad miljö vara en ännu större utmaning.

Provisoriska landskap

Projekt som vindkraftparker är iögonfallande, de tar plats i landskapet och väcker ofta debatt. Bara några kilometer från Lillgrund sträcker sig som sagt Öresundsbron över sundet. Detta infrastrukturella projekt debatterades, planlades och utreddes på sätt som väckte stora delar av allmänhetens intresse (Berg et. al. 2000). Vissa infrastrukturella projekt hamnar i strålkastarljuset och blir vitt exponerade och diskuterade. Flera andra projekt är mindre iögonfallande, även om de kan generera en hel del uppmärksamhet och kontroverser på lokal nivå.

Lillgrund vindkraftpark har en mindre synlig del belägen på det svenska fastlandet. Längst ute på Klagshamns udde ligger Vattenfalls driftcentral. Den grå byggnaden är oansenlig och smälter in i den relativt småskaliga hamnmiljön. Själva Klagshamns udde är exempel på en plats som genom åren har haft en skiftande betydelse och användning. Av Malmö stad beskrevs den 2015 som en av pärlorna i Malmös natur.

Det som särskilt varit utmärkande för halvön har varit de öppna blomster- och insektsrika markerna som efterhand etablerat sig på den kalkrika konstgjorda marken som udden utgör. Kombinationen av rik natur och efterlämningar som minner om den tidigare kalkindustrin gör området extra spännande (<http://malmo.se/Kultur--fritid/Idrott--fritid/Natur--friluftsliv/Natur--och-rekreatiomsomraden/Klagshamns-udde.html>).

Halvön är människoskapad, och var ursprungligen del av ett industriellt

produktionslandskap. När kalk och krita under 1800-talet började brytas i området behövdes en hamn där båtar kunde lägga till för att frakta iväg det frambrutna och bearbetade materialet. Den grunda botten i bukten omöjliggjorde för båtarna att nå land, varför restmaterial från kalkbrytningen användes för att anlägga en artificiell halvö med en 2 kilometer lång pir och en mindre djuphamn längst ut. Idag har cementtillverkningen och kalkbrytningen upphört sedan länge. Däremot pågår diverse andra aktiviteter. Flera intressenter använder sig av miljön och har också olika synpunkter och krav på hur den ska vara passande och angelägen för just dem. Klagshamns ryttarförening huserar på delar av den gamla industrimarken. Dessutom finns ett reningsverk, ett växthus, en badplats, småbåtshamn, Vattenfalls driftcentral etc. Länsstyrelsen i Skåne skriver att ”Områdets kultur- och industrihistoria avspeglas i de byggnader, ruiner och marklämningar som finns på udden, bl. a. i den restaurerade kalkugnen, som är en av de få bevarade i Skåne.” Därtill betonas den speciella naturen på udden, liksom dess värde som område för rekreation. Den varierade användningen, tillsammans med de skiftande intressena samt att stora delar av marken när detta skrivs är förhållandevis oanvänd ger Klagshamns udde en mångskiftande och svårfångad karaktär. Udden kan ses som en utkant av det urbana, eller varför inte en utkant av det rurala (Saltzman 2009:9). Det är också en maritim miljö med bedagat industriell och samtidigt rekreativ karaktär, ett slags mellanrum. Landskapsarkitekten Mattias Qviström har skrivit om besläktade områden i Malmö, om platser som är en sorts såväl tidsliga som rumsliga mellanrum, om väntans landskap i stadsranden. I samband med planering av större visionära projekt kan platser och områden försättas i vänteläge i årtal. ”Genom att hantera den samtida stadsranden som en snart övergående fas blir den befintliga markanvändningen och aktörerna av mindre betydelse än vad som komma ska” (Qviström 2009:190).

Om projekt som Lillgrunds vindkraftpark kan ses som en sorts temporära installationer existerande enbart under sin planerade livslängd, så är de mellanrum Qviström skriver om en sorts inverterad version av dessa. Här är det istället frånvaron av realiserade tydliga projekt som gör att de blir temporära, provisoriska och svårkaraktäriserade. Platserna blir liminala och mångtydiga. Försök att fånga dem i ord kan vara stadsränder,

I den frodiga grönskan skymtar strukturer från tidigare industriella aktiviteter. Foto: Robert Willim, 2015.

impediment, brownfields, periurbana landskap, mellanrum, gränzoner, efemära platser, förändringsområden (Saltzman 2009:8).

Områden kan hamna i vänteläge av många anledningar. Det kan vara i väntan på stora visionära projekt, det kan vara lösningar mellan olika intressenter som omöjliggör planerad förändring etc. Det finns mängder av miljöer som har en disparat karaktär i landskapet. Katarina Saltzman betonar i inledningen till antologin *Mellanrummens möjligheter* att ”landskap alltid utgörs av relationer, och att de därmed ständigt är under förändring och förhandling. Människors och andras, exempelvis växters och djurs, användning av platser och landskap innebär alltid ett kompromissande med andra intressen och möjligheter” (Saltzman 2009:8). Förändring, förhandling, kompromisser och mångtydighet är kanske i själva verket normaltillståndet för miljöer, vare sig de är planerade, projekterade, kulturskyddade eller bortglömda av många?

Vid ett besök på Klagshamns udde i augusti 2015 går det att skönja hur några i viss mån motsägelsefulla processer pågår. Lastbilar med byggnadsmaterial kör på den smala vägen. Barn deltar i en simskola vid bryggorna

på nordsidan. Några holländska MC-turister går igenom sin utrustning bredvid parkeringen vid stranden. I snårskogen skymtar övervuxna och grafittiprydda betongstrukturer från den tidigare industriella eran. Rester av grillar, målarburkar och diverse svårkategoriserade, fragmentariserade och förvridna föremål ligger invid den norra hamnen. En man rensar en av dammarna i reningsverket, och vid ryttarföreningens lokaler byggs det nya hus. Flera delar av udden känns dessutom övergivna och otillgängliga. I en artikel i Sydsvenskan från 2008 står det om hur hela udden ska bli naturreservat, om dess höga naturvärden, men också om hur snårskogen ska röjas bort på halvön. Malmö stads kommunekolog menar i ett uttalande att ”udden håller på att förbuskas av hagtorn. Det måste stoppas, annars förstörs naturvärdena” (Ivarsson 2008). Snårskog och buskar finns det dock gått om även sju år senare.

Just ordet ”förbuskning” förekommer ofta när miljöer är på väg att hamna utom mänsklig kontroll, när de byter skepnad och blir för levande, för vilda och otuktade. Ordet används ofta när kulturmiljöer håller på att bli för mycket natur. Nationalencyklopedin beskriver förbuskning som:

igenbuskning, busk uppslag på förut mer öppen mark. En slätteräng som inte längre slås eller en orörd, bara måttligt betad hagmark överväxer i regel efter några år av talrika unglantor av träd och buskar. Våra tidigare hårt utnyttjade fodermarker förbuskas alltså snabbt, med undantag för vissa partier med särskilt kraftig grässvål. Senare kan buskmarker utvecklas vidare till skog. Också i vissa savannområden sker förbuskning vid gräsbete av tamdjur, särskilt om områdena inte brinner för ofta (NE.se).

Kampen mot förbuskning har sin motsvarighet i bekämpandet av det som uppfattas som ogräs och ohyra i odlingar. Delar av ekologin som kan kategoriseras som problem eller som hämmande och hindrande för det som ses som värdefullt och passande i en miljö rensas bort. Utrensning och gallring som princip för vård kan vara ett laddat tema beroende på när och var det tillämpas. När det gäller byggda miljöer kan kampen för patina och mot förfall ses som en pendang till hur växande miljöer tuktas och gallras i kampen för specifika naturvärden och mot förbuskning och vildvuxenhet. Men det finns inga universella svar på när en plats är alltför vildvuxen

eller förbuskad. Det handlar om vem som använder en plats, med vilken utgångspunkt och med vilket syfte.

Platser är i sig präglade av hur en rad ofta motsägelsefulla processer möts i det kulturgeografen Doreen Massey har kallat för *throwntogetherness* (2005:140f). Det handlar om hur processer konvergerar på ofta oväntade och disparata sätt, inte för att skapa homogenitet, utan istället för att framställa plats som något multipelt, svårfångat, rikt nyanserat och på många sätt öppet. Därför kan vi aldrig totalt avgränsa en plats i form av en kulturmiljö. En sådan är frambringad av alla de olika processer, relationer och föreställningar som är ihopvräpta kring det vi ser som en geografisk punkt. Kring dessa punkter genereras känslor, anspråk, argumentation och ibland motsättningar mellan olika intressen. Jag kommer inte i detalj redogöra för de olika inblandade intressena, utan jag använder dem för att belysa de ibland motstridiga processer som kan kopplas samman med olika syn på levande miljöer.

En omstridd ruinpark

Alldeles intill Klagshamns ryttaförenings utrymmen står delar av cementindustrins lämningar kvar. Bedagad och väderbiten betong nära intill höbalar och nyuppförda trästommar. På tomten Klagshamn 55:1 byggs ridhus som ska förbättra lokalerna och miljön för ryttaföreningen. Samtidigt har gatukontoret i Malmö beslutat att endast delvis riva de gamla fabriksanläggningarna. De betongsilos som en gång var över 20 meter höga har kapats ner till cirka 7 meter höga cirkulära rum som öppnar sig mot himlen. Även andra delar av anläggningen står kvar, delvis skadade betongpelare och rostigt armeringsjärn skapar känslor av en miljö som förfaller okontrollerat. Men uttrycket är högst planerat. 2014 bestämdes att delar av den gamla industrimiljön skulle transformeras till det som kom att kallas för ruinpark. I *Lokaltidningen* sade landskapsarkitekt Ola Nielsen att området skulle bli en rekreationsresurs för hela Malmö. ”Förhoppningen är att de delar som lämnas kvar ska bli ett landmärke och påminna om områdets moderna historia. –Att riva är ett sätt [att] ta makten över vad som händer med byggnaderna och ruinparken blir ett sätt att ge tillbaka området till naturen, säger Ola Nielsen” (Fröjd 2014).

Några meter av nederdelarna till de höga silobyggnaderna har bevarats. Foto: Robert Willim, 2015.

Något år senare ifrågasattes dock projektet. Ryttarföreningen oroades över ruinparkens närvaro. I augusti 2015 skrev *Sydsvenskan*: "Sönderrosade järntrappor, cementblock med utstickande armeringsjärn och en gammal elcentral på svaj blir Klagshamns ryttarförenings närmsta granne. –Det här är katastrofalt, säger ridskolechefen" (Akne 2015). I ett mejl till Ryttarföreningen hade Ewa Sundström, projektledare för Klagshams udde, skrivit att det inte kommer tas fram någon underhållsplan för ruinparken (Akne 2015). Ungefär samtidigt gjorde Fritidsförvaltningen ett förslag på ett yttrande till Tekniska nämnden där man uttryckte sin oro över ruinparkens placering och därför "önskar förtydligande gällande ruinens funktion, utformning samt vilken säkerhet som kan garanteras för besökare" (Tjänsteskrivelse: Ruinpark Klagshamn 55:1 FRI-2015-2137). I skrivelsen fortsatte Fritidsnämnden att betona vikten av ansvarsfrågor och ställde sig frågande inför nivån på underhåll och skötsel av ruinparken:

Fritidsnämnden vill betona att riktlinjer för skötsel och underhåll av området måste tydliggöras. Det måste tydligt framgå vad kommunen har

KORROSIONENS KARAKTÄR

ansvar för och vilken förvaltning/nämnd som har detta ansvar. Det är knappast rimligt att föreningen åläggs något ansvar för ruinparken. I nuläget saknas underhållsplan och området kommer att hanteras med regelbunden tillsyn och renhållning av allmän plats. Eventuell växtlighet kommer tillåtas växa fritt så länge det inte utgör en säkerhetsrisk.

Enligt gatukontoret kommer ruinparken att vara underhållsfri, men redan nu kan det konstateras att ruinen är nedklottrad. Fritidsnämnden anser att ett område om 700 kvm inte kan omfattas av den allmänna skötseln, utan att det krävs en underhållsplan för att undvika att ruinen blir en yta där klotter och allmän skadegörelse sker. Risken är påtaglig att klotter och skadegörelse sprider sig till intilliggande fastigheter, vilket kan få påtagliga konsekvenser för den ridverksamhet som bedrivs i området.

(Tjänsteskrivelse: Ruinpark Klagshamn 55:1 FRI-2015-2137:2)

Därefter ville Fritidsnämnden få ett tydliggörande varför det blev en ruinpark istället för ett byggnadsminne som parterna enligt nämnden tidigare hade varit överens om (FRI-2015-2137:2). Ruinparken är ett helt annat initiativ än ett byggnadsminne. Frågan är då vilken typ av anläggning som skulle uppfattas som mest levande, och av vilka? En ruinpark och ett byggnadsminne kan sägas relatera till olika typer av vitalitet, till olika typer av levandegörande.

Den oenighet som skrivelsen liksom tidningsartiklar ger uttryck för är ett tydligt exempel på de spänningar som kan uppstå då miljöer möter olika aktörers ambitioner. I slutet av 2015 hänger fortfarande många frågor i luften gällande tomt Klagshamn 55:1. Mitt nedslag i debatten illustrerar hur frågor och motsättningar lätt uppstår i samband med fysiska miljöer och bygg- och anläggningsprojekt vid en viss tidpunkt. Kulturmiljöfrågor kan mycket väl bli en del av problematiken eller ett verktyg i debatten.

Ruinens lockelse

Ruinparken är dock mer än en plats som dyker upp i den kommunala ärendehantering och i en lokal mediedebatt. Den är del av ett större samtidsfenomen, där miljöer från tidigare delar av det moderna samhället, stadda i mer eller mindre kontrollerat förfall ger upphov till ett postindu-

striellt upplevelselandskap. Fenomen som ruinturism, *urban exploration*, konstnärligt intresse för nedbrytning och en utbredd vurm för övergivna platser har växt sig starka under senare decennier (se Garrett 2013; Jörnmark 2007; Marchand & Meffre 2010; Willim 2008). Mer eller mindre lagliga rörelser som *urban exploration*, liksom större restaureringsinitiativ där delar av förfallet omhuldas, vittnar båda trots inbördes skillnad om ruiners lockelse. Människor beger sig till platser som upplevs som övergivna och som ruiner för att ta fotografier, dokumentera och för att uppleva känslan av ”tidens tand”. Lockelsen hos och betydelsen av äldre industriella miljöer är dock naturligtvis mångskiftande. Det finns olika skäl till varför en miljö kan ses som inbjudande eller värd att uppmärksamma av vissa, medan andra helst vill glömma den (se Storm & Olsson 2013).

Det finns flera sätt att inom ramarna för ett samhälle bearbeta förlust och ibland ovälkommen förändring. En ruin kan spela en speciell roll i ett modernt samhälle. Den är ofta ambivalent, amorf och erbjuder genom sin mångtydighet en produktiv trop för modernitetens självmedvetenhet, som Julia Hell och Andreas Schönle uttrycker det i antologin *Ruins of Modernity* (2010:6). Ett annat sätt att hantera förlust och förändring är uppförandet av

Delar av de äldre strukturerna och ruinparken. Foto: Robert Willim, 2015.

monument (Ehn & Frykman 2007). Men var går gränserna för vad som är ett monument? Ruinparken på Klagshamns udde kan sägas fungera som monument, men samtidigt som en dynamisk plats för skiftande upplevelser. Tim Edensor har skrivit om hur ruiner och mer eller mindre förfallna miljöer under de senare decennierna har kunnat erbjuda stimulerande sensoriska upplevelser som en frigörelse från det kontrollerade livet i många städer (Edensor 2007). Material, konstruktioner och föremål som inte längre explicit kontrolleras av mänskliga avsikter kan genom skiftande *affordances* och egenskaper erbjuda värden och unika upplevelser i en värld där annars mer eller mindre allt förväntas kunna planeras, paketeras och designas.

Ruinparken kan vara en plats för diverse upplevelser, men den visar också på hur det sker något som kan kallas för en materiell *transmutation*, där den gamla fabriken förvandlas och uppgår i ett nytt stadium. Initiativet är besläktat med flera platser i Europa. I gamla industrimiljöer har landskapsparker och rekreationsanläggningar inrättats. En av de mest kända finns sedan 1991 i Duisburg. *Landschaftspark Duisburg-Nord* är ett stålverk som idag inrymmer en rad nya aktiviteter, som delvis pekar på samhällelig omvandling (jfr. Aronsson 2004:168). Speciellt för dessa landskapsparker är dock inte bara hur de ger utrymme för nya mänskliga aktiviteter utan också hur naturen får en roll där växtlighet som del av en transmutationsprocess sakta tar över bland rostiga strukturer och vittrande betong. Förvandlingen av miljön är en del av planen. Miljön har gått från strikt kontrollerad industriell konstruktion till en slags förgänglighets-skulpturer där naturen förväntas ta över bland byggda strukturer vilka numera i första hand symboliserar förflutenhet (Willim 2008:76ff).

Nya upplevelselandskap växer fram i ruinliknande miljöer och ger associationer till ett annat slags vitalitet än den som genererades när anläggningarna tidigare var myllrande arbetsplatser, en vitalitet som verkar vara större än det mänskliga. Bitterljuva känslor av förgänglighet och fåfänglighet, en sorts fascination för att vistas i gränslandet för mänsklig kontroll förefaller prägla strömningar i tiden. De kan frammanas i Duisburg Nord, eller i något av de initiativ där föremål och konstruktioner medvetet lämnas att brytas ned. Ett av alla exempel är bilkyrkogården på Kyrkö mosse i Småländska Ryd, där en rad bilvrak står och rostar sönder bland växtligheten. Ruinparken i Klagshamn står när detta skrivs på liknande sätt på gränsen

till att bli en anläggning där rost, avvägt förfall och övervuxen betong förväntas frammana känslor, upplevelser och eventuellt berättelser om det förflutna. Men ruinparken visar även på hur en plats gradvis förvandlas.

Det som växer och det som byggs

Olika materialitet förefaller kunna relateras på olika sätt till föreställningar om vitalitet. Tidigare citerade jag en text från Riksantikvarieämbetets webbplats, där levande kulturmiljö kopplades till "tidens tand" och hur den sätter sina avtryck och stimulerar till reflektion över tillvarons stora frågor. Detta kan vara en dimension av en levande kulturmiljö: Den berör och den förändras ovillkorligen. Det är den här typen av processer som eftersträvas i ruinparker. Frågan är dock vad det är för typ av förändring som åsyftas av Riksantikvarieämbetet? I kulturvårdssammanhang är sällan häftiga förändringar uppskattade, istället är det de långsamma processerna som försiktigt förvandlar som välkomnas. För att spinna vidare på den använda metaforen så förväntas tidens tand gnaga mer än att bita. Utvalda kulturmiljöer och byggnadsminnen ska gärna balansera kittlande nära gränsen till förfall, men aldrig bli till okontrollerbara ruiner eller spillror, och inte heller förändras genom okontrollerad till-byggnad/växt.

Spänningen mellan just byggnad/växt, mellan det som konstrueras och det som växer är viktig. Hur kan ordet *levande* kopplas samman med vad som byggs och vad som växer? I ruinparker eller landskapsparker som den i Duisburg Nord förväntas naturen växa mer eller mindre fritt och därigenom sakta ta tillbaka det som en gång byggdes av människor. I en kulturmiljö med byggnadsminnen ska graden av mänsklig kontroll och tukt vara något högre.

Det levande associeras i regel med vissa typer av materialitet, med det organiska (växter och djur) eller med det som ständigt förändras (t.ex. lågan på levande ljus). Inte sällan brukar närheten till vatten ses som livgivande i dagens stads- och landskapsplanering samt arkitektur. Fontäner, dammar och stränder bjuder på rörelse och dynamik. Det talas bland planerare gärna om blå och gröna strukturer i städer (d.v.s. vatten och vegetation) för att skapa (liv och) hållbarhet (Delshammar & Fors 2010). Annan materialitet, såsom sten, mineraler och det som är stelnat, torrt och stil-

KORROSIONENS KARAKTÄR

lastående kan istället associeras med stagnation.

Föreställningar om det levande har även att göra med synen på tid. Elizabeth Hallam och Tim Ingold skriver i inledningen till *Making and Growing. Anthropological Studies of Organisms and Artefacts* om hur skapande eller tillverkning (making) ofta kopplas samman med idéer om ett fullbordande eller ett avslut (Hallam & Ingold 2014). Men alltför strikta uppdelningar mellan det byggda och det växande eller mellan artefakter och organismer kan vara låsande. En byggnad, liksom andra tillverkade ting, förutsätts kunna färdigställas. Men Hallam och Ingold påpekar att detta färdigställande i själva verket är mer som en sorts övergång eller rentav en passagerit mellan tillverkning och användning, och bara en punkt i betydligt mer utsträckta processer (2014:2). Likaså kan tidpunkten när till exempel en byggnad kategoriseras som kulturskyddad ses som ytterligare en passagerit.

Tanken om att materialitet är integrerad i ett längre tidsligt och materiellt kontinuum där människor väljer att avgränsa den till olika objekt, respektive inordna den i olika faser kan vara ett sätt att närma sig frågor

De raka strukturerna till det pågående bygget av ridhuset på Klagshamns udde utgör fond till delar av ruinparkens mer yviga uttryck. Foto: Robert Willim, 2015.

om vitalitet när det gäller kulturmiljöer. Avgränsningen kan vara kring något som blir kategoriserat som en kulturmiljö och där objekt som byggnadsminnen förväntas bli hanterade på vissa sätt. Miljön knyts sedan samman också med punkter i tiden. Miljön blir spår av eller en sorts monument över aktiviteter från en specifik historisk tid, en tid till vilken människor förväntas associera när de besöker eller informeras om miljön. Kulturmiljöer kan ses som portaler till imaginära (historiska) rum som genom associationer till berättelser får ett slags liv.

Den tidliga dynamiken är här viktig. Valda föreställningar om förfluten tid frammanas. Men kulturarvsstämpeln har också inverkan på framtiden. När gränserna är dragna kring det som blir en kulturmiljö kommer det att prägla vilka framtida aktiviteter som tillåts ta plats. I sin text om artefakter och organismer citerar Hallam och Ingold antropologen Claude Lévi-Strauss som under 1950-talet skrev om tid och skillnaden mellan mekaniska och statistiska modeller.

Mechanical time, as Lévi-Strauss pointed out, is reversible. Things put together can be taken apart; the assembly can be disassembled, and reassembled again. You can make and remake a jig-saw puzzle as often as you like. The same is true, at least in theory if not in practice, of the watch. Unmaking is possible. Ungrowing, however, is not. Organic growth exemplifies what Lévi-Strauss would call a statistical process, and its time is irreversible. That is why growing is also ageing (Hallam & Ingold 2014:7).

Hallam och Ingold problematiserar denna uppdelning. Den baseras nämligen på hur vi uppfattar delar och helheter. De tar exemplet med ett fågelbo, där insamlade kvistar och andra växtdelar blir del av fågelboet först när de placeras tillsammans i ett intrikat nätverk som håller dem samman. När boet tas isär blir det emellertid omöjligt att sätta samman det på samma sätt igen. Teoretiskt vore det möjligt, men inte i praktiken. Det samma gäller för många människoskapade byggnader. Byggnadsantikvarier och vissa bygghantverkare vet att stora delar av vissa typer av byggnader går att ta isär för att sedan montera igen. Stockarna i ett knuttimrat hus är markerade och sammanfogade på ett sätt som gör det möjligt att ta isär och återmontera. Det påminner konceptuellt om hur LEGO (eller för

den delen pusslet som Lévi-Strauss nämner) är modulärt (jfr Willim 2002). Ett lerväggshus går däremot inte att ta isär för att sedan återmontera. Leran, sanden, vattnet, halmen, naturstenen, det brända teglet och kalkbruket till dess väggar är förbundna på sätt som gör huset omöjligt att enkelt montera ner, och omöjligt att bygga upp utan att tillföra nytt material. Detsamma gäller konstruktioner av armerad betong såsom de silos som delvis revs i ruinparken i Klagshamn. Härmed är det som upplevs som en helhet (byggnaden) skapat av *material*, men inga enkelt avskilda *delar*.

Allt levande är förenat genom otaliga processer av nedbrytning och uppväxt (Hallam & Ingold 2014:8). Byggande liksom tillväxt på en plats innebär i regel nedbrytning på andra platser. Resurser liksom näring flyttas från ett sammanhang och genererar nytt värde eller liv i ett annat. Att ha detta i tankarna när vi analyserar föreställningar om levande kulturmiljöer är fruktbart. Därmed kan vi bättre förstå hur idéer om kulturvärde, underhåll, användning, interventioner, vanvård, bruk och missbruk bryts mot varandra i samband med kulturvård. Det finns en glidande skala mellan patina och förfall som måste hanteras i samband med kulturmiljöer.

Hur material korroderar (nedbrytande liv och livgivande nedbrytning)

Betongbyggnaderna i ruinparken på Klagshamns udde är delvis rivna, men de är också tänkta att utsättas för gradvis förfall. Det klotter som anses vara ett problem i skrivelsen från Fritidsnämnden kan också sägas vara del av en förändringsprocess. En förändring som är skapad av människor, men som inte är planerad av någon auktoritet eller myndighet. Genom att gå in i en av de delvis rivna silos som fanns kvar i augusti 2015 var det lätt att associera till hur en rad olika nivåer av kontroll, planering och slump hade sammanfallit. De inre väggarna var bemålade med graffiti och klotter. Ytskiktet under de färgglada målningarna var dock ytterst poröst. Här hade människor kastat stenar eller slagit på väggarna varpå sjok av puts tillsammans med den påmålade färgen hade trillat ner på silogolvet. Mänsklig aktivitet, mänskligt liv bidrog till nedbrytningen av konstruktionen.

Det krasade när jag gick över fragmenten och resterna. Bitarna av porös cement från väggarna med påmålad sprayfärg påminde om de små delar

av Berlinmuren som såldes vid Potsdamer Platz under 1990-talet, åren efter att muren hade rivits. En liten plastpåse med ett par bitar sprayfärgad cement blev souvenirer från Berlin, minnen och material som många turister tog med sig från staden och som vittnade om det förflutna och en annan tid. I ruinparken i Klagshamn hade cementfragmenten ett annat värde. Ingen försäljning, inga prissatta souvenirer, bara spröda fragment som krasade under fötterna. Jag kunde inte undvika att tänka på att hela udden var en människoskapad halvö. Någon meter under lagren av jord, sten och sand låg fyllnadsmassor, restprodukter från den gamla cementtillverkningen. Kanske de dolda underjordiska fragmenten liknade de som jag klev på i silon, grå och spröda bitar men utan graffitifärg.

En sommarmånad som augusti blir kontrasten mellan grå betong och grönska runtomkring extra påtaglig. Denna kontrast mellan det gråa en gång byggda och det ofta gröna växande är en av grundtonerna i ruinparker och miljöer där naturen medvetet tillåts ta över, eller där ett område eller en miljö ges tillbaka till naturen, som landskapsarkitekten bakom ruinparken uttryckte det. Transmutationsprocessen genererar ett skifte i

Lager av färg, puts och betong täcker insidan av de gamla silobyggnaderna. Foto: Robert Willim, 2015.

materialitet, textur och kulör.

Vittrande betong och spirande grönska utgör en stark kontrast som accentuerar föreställningar om olika materials vitalitet, olika grader av liv. Frågan är vad som kan kallas vitalitet i detta sammanhang, och hur vi kan förstå fenomen som vindkraftsparken vid Lillgrund och ruinparken på Klagshamns udde i relation till idéer om levande kulturmiljöer? Hittills har frågor om kontroll, hantering av tid och plats samt hur motstridiga processer sammanfaller kring vissa geografiska punkter diskuterats. För att knyta samman trådarna är det nu tid att diskutera hur olika materials nedbrytning kan uppfattas och upplevas, och hur nedbrytning kan relateras till det levande.

Nedbrytning kan förorsakas av alltifrån mänsklig skadegörelse till kemiska processer på mikroskopisk nivå. En levande kulturmiljö kan dock inte isoleras från påverkan. Den ska kunna inrymma såväl öppenhet för olika aktiviteter och processer som vårdande omsorg. I praktiken finns det inte någon enkel formel för hur detta ska gå till. Kulturmiljöer präglas generellt av det komplexa växelspelet mellan *nedbrytande liv* (till exempel (livliga) mänskliga aktiviteter) och *livgivande nedbrytning* (till exempel förmultning som leder till nytt organiskt liv). I vilken grad kan det som upplevs som liv i en miljö tillåtas vara nedbrytande, och hur kan nedbrytning i sig generera liv?

Det kan återigen vara värt att återknyta till formuleringen ”tidens tand” som dök upp på Riksantikvarieämbetets sida, och hur dess metaforiska gnagande enligt texten på webbplatsen skulle kunna leda till förståelse och känslomässigt engagemang. Enligt Nationalencyklopedin uttrycks ordet gnagande på senlatin som *corrosio*. Därifrån kommer ordet korrosion, vilket betecknar de kemiska nedbrytningsprocesser som framförallt metaller kan utsättas för i olika miljöer. I vardagslag kallas korrosion av järn och stål i regel för rost. Järn och metall beskrivs sällan som levande material. Det är något oorganiskt och det växer inte. Men paradoxalt nog så ses korrosionen och den gradvisa nedbrytningen av dessa material ofta som något som inte bara skapar förändring, utan också levandegör materialet. I ruiner är det inte sällan material i nedbrytning, och inte minst korroderande metall, som kan generera en lockelse. Rost förknippas med en sorts vitalitet. Rost och i alla fall kontrollerad korrosion har välkomnats i flera kulturmiljöer. Metall-

konstruktioner med ett ytskikt av rost kan associeras med förflutenhet, och i viss mån också en slags autenticitet (se Willim 2008).

Under de första decennierna av 2000-talet blev rost också allt vanligare inslag i design och arkitektur. Det finns en rad exempel på att användningen av rost i formgivning populariserades under denna period. Här kommer jag att koncentrera mig på hur så kallat rosttrögt eller Cor-ten-stål användes inom design och arkitektur. Cor-ten är ett amerikanskt varumärke för en typ av legerat stål som i regel används obehandlat. Materialet kallas också för rosttrögt stål, och utvecklades i USA redan på 1930-talet. I början av 2000-talet fick materialet en renässans (Hamrebjörk 2011). När stålet utsätts för väder och vind skapas efterhand ett tunt lager av rost. Detta lager skapar en korroderad rostbrun yta som skyddar den underliggande metallen mot ytterligare korrosion. Ytan tillåts att rosta och förändras från brunspräcklig till en efterhand homogen rödbrun kulör.

Genom att det rosttröga stålet täcks av de visuella attribut som i regel associeras med metall under nedbrytning skapas en intressant spänning mellan kontrollerade processer och naturliga förlopp bortom mänsklig kontroll. Jag har tidigare skrivit om hur kulturvård i hög grad präglas av det jag kallat för *patina management* (Willim 2008). Patina management handlar om ett löpande underhåll och en vilja att konservera material. De vårdande insatserna innebär en kamp mot förgängligheten. En kamp som inte ska bli alltför uppenbar, men där åtgärder ändå ska kunna avläsas. Kontrollerad patina avses skapa en känsla av autenticitet och åldrande, men det ålderstigna får aldrig förfalla helt. Denna typ av historiserande förhållningssätt präglar allt från antikviteter till industrier och andra byggnader vilka står under kulturvård och skydd.

Patina handlar om hur åldrande och förfall laddas kulturellt. De vackra och tilltalande dimensionerna ska lyftas fram, medan det materiella förfallet ska avvärjas med hjälp av måttfullt underhållsarbete. Avvärjandet av förfall är centralt för kulturvård. Men patina är något långt ifrån oproblematiskt. Antropologen Arjun Appadurai har skrivit om betydelsen av patina och tid i sina analyser av modets rytmer och växlingar. Han beskriver patina som en ”hal” egenskap i den materiella världen, en egenskap som gränsar till det konstlade eller det vårdslösa. Ett objekts patina får enligt honom sin mening i speciella sammanhang, där rum och objekt

harmonierar med hur personer kroppsligt närmar sig det patinerade (Apadurai 1997:75). Ett patinerat objekt förväntas behandlas med ömhet. Ett patinerat föremål kan försiktigt närmas med en smekning, med en försiktig beröring av en pensel eller ett mjukt tyg. Det patinerade och av tiden märkta men ändå omvårdade ska kanske inte ens beröras, utan bara betraktas på behörigt avstånd. Det som däremot uppfattas som förfallet kan istället behandlas betydligt mer brutalt. I de gamla silomiljöerna i ruinparken på Klagshamns udde fanns resultatet av framförallt mer hårdhänt hantering av byggnationerna. Några delar av konstruktionerna vittnade om hur material hade vittrat och korroderat under långsamma processer, medan andra delar vittnade om påtaglig mer hastig förstörelse. Stenar hade kastats mot flagnande betong och rivit ner fragment av väggarna. Denna miljö hade av några besökare, till skillnad från till exempel en kulturvårdad byggnad, inte upplevts som värdefullt patinerad. Istället verkade den förfallna miljön för dem ha bjudit in till handgripligheter.

Gränsen mellan förfall och patina är dock sällan enkel att dra, något som genererar centrala frågor i kulturvård. Hur mycket kan man vårda eller bearbeta något utan att det uppfattas som ett ingrepp i materialets autenticitet? Och hur ska man förhålla sig till att föremål av till exempel rosttrött stål kan ges en närmast ”omedelbar patina”, eller i alla fall ett uttryck som förknippas med åldrande? Just rostiga och patinerade strukturer har kännetecknat flera kulturmiljöer från föregående sekel. I många gamla industribyggnader som har gjorts om till nya upplevelsemiljöer har också rostigt stål lämnats kvar som en sorts markörer att det handlar om just gamla och anrika miljöer. Människor har vant sig vid att rostiga föremål och konstruktioner är gamla, men föremålen kan idag alltså lika gärna vara nytillverkade. Hur påverkar denna osäkra koppling mellan korrosion och ålder känslomässiga och även estetiska relationer till materialitet, miljöer och till idéer om patina och ”tidens tand”?

I en tid innan rosttrött stål hade uppfunnits skrev kritikern John Ruskin om betydelsen av rost och om korroderat järn som inbegripet i en sorts livscykel eller cirkel av vitalitet. I en föreläsning 1858 i staden Tunbridge Wells valde Ruskin att tala om rost, och om hur järn får liv när syre blåses in i det. Oxideringen, korrosionen och nedbrytningen som tar plats i mötet mellan metallen och elementen sågs som del av något som idag hade

kallats ett ekologiskt kretslopp. Genom att brytas ned till mull kunde järnet enligt Ruskin bli verkligt livgivande och ge upphov till organiskt liv och en fungerande livscykel (Frost 2011:14ff). Korrosionen sågs alltså som en livgivande nedbrytning. Detta har ett visst släktskap med de förvandlingsprocesser som tar plats i ruinparker. Ruskins lovordande av korrosion och järn påminner också delvis om de sätt varpå Jane Bennet 150 år senare skriver om levande materialitet och om den metalliska vitaliteten hos järn i sin bok *Vibrant Matter* (2010:58ff). Enligt Bennett är dessa material som förefaller vara statiska i själva verket i ständig rörelse och i dynamisk ibland oförutsägbar förändring.

Frågan är dock vad Ruskin hade tänkt om rosttrögt stål? Hans synsätt präglades av ett förfäktande av järnets förvandling som skiljer sig från det sätt varpå korrosion och rost idag medvetet används som konserveringsteknik i rosttrögt stål. Rosten bidrar här istället till att förhindra förvandling. På sätt och vis kan de nykonstruerade rostiga ytorna på dagens byggnader ses som en sorts funktionella varianter av de konstgjorda ruiner (så kallade follies) som dök upp i trädgårdar och parker under 1700-talet i Europa. Arkitektoniska nybyggda element och fragment, som kunde se ut som gamla ruiner, skulle ge en atmosfär av förflutenhet och antyda sublimes kvaliteter i miljöerna. Dessa pittoreska ruiner kunde ses som oäkta, men som med så mycket annat av mänskligt skapande så fanns det en komplexitet och mångtydighet i det sätt ruiner byggdes och användes (Woodward 2001:136ff).

Konstgjorda ruiner i 1700-talets parker kan jämföras med byggnationer av rosttrögt stål idag, men det finns naturligtvis skillnader. Båda fenomenen är förankrade i specifika tider, med olika tankeströmningar och samhällseliga förutsättningar. Rosttrögt stål har praktiska funktioner (som konserverande lager) samt estetiska och affektiva dimensioner (som ger mer eller mindre omedelbar patina och antyder ett bifall av naturliga och ekologiska förlopp). Det rosttröga stålet harmonierar därför med en rad andra byggnadstekniska lösningar som är populära idag, som tak beväxna med diverse vegetation. Dessa har ofta praktiska funktioner, de kallas ”klimatsmarta” eftersom de kan isolera, binda regnvatten, ta upp luftföroreningar etc. Men de levande taken signalerar också en sorts bredare ekologisk hållning där det som växer förenas med det som byggs. Kanske är använd-

ningen av växande material och element inom arkitekturen, samt det medvetna användandet av korrosion i byggandet, en sorts symboliska vaccinationsförsök mot konsekvenser av eventuellt kommande klimatförändringar och andra ekologiska utmaningar.

Materials och miljöers liv och värde

Rost och korrosion kan relateras till det levande. Även nedbrytning och gradvis förändring av andra material kan kopplas samman med vitalitet. Trä är till exempel ett material som i bygg- och underhållssammanhang kallas för ett levande material trots att trädet från vilket träet kommer kan vara nedhugget, avlövat och avlivat sedan länge. Att det kallas levande innebär att det liksom en ljuslåga eller rinnande vatten är ombytligt och att det lätt förändras beroende på det omgivande klimatet.

Ibland kopplas det levande helt enkelt samman med det föränderliga och icke-statiska. Inte sällan kan det levande också ses som mer värdefullt. Bejakandet av rostigt stål och mer eller mindre föränderligt trä är båda exempel på hur olika material och föremål tillskrivs värde. Men värdet hos material är i kulturmiljösammanhang också kopplat till hur olika material kan förknippas med det som anses vara värt att uppmärksamma i miljön. Härigenom kan material associeras med olika tider, praktiker och människor. Ingrid Martins Holmberg skriver i *På Stadens Yta – Om Historiseringen av Haga* om hur stadsdelen Haga i Göteborg i kulturarvssammanhang ofta ses som en arbetarstadsdel. I den historisering som då tar plats har materialet trä fått en avgörande betydelse. ”Arbetaren” förknippades med konstruktionsmaterialet trä, och enkla byggnader av trä blev mer *typiska* för området (Holmberg 2006:267f). Stenhus i samma område förknippades med andra samhällsklasser, tider och praktiker och framställdes i de dokument Holmberg studerat som mindre typiska för miljön. Att något är typiskt i kulturvårdssammanhang kan utgöra en bruklig sorteringsprincip. I flera fall kan det innebära att vissa material ges ett högre värde än andra. En annan aspekt av hur material värderas är också hur de åldras, förändras och i hur pass hög grad de är möjliga att vårda.

Ting, liksom kulturmiljöer kan aldrig ses som isolerade objekt. Något kan förvisso ramas in som en helhet, som till exempel en anläggning vilken

kan bli en kulturmiljö. Men denna miljö är alltid del av något större. Detta *större* är sammanflätat med själva föremålen och materialen. Tim Edensor har tagit utgångspunkt i materialet sten i byggnader och konstruktioner i Manchester. Han skriver om hur platser består av oändliga processer av ordnande och oordning (Edensor 2012:450). Härmed frammanas spänningar, och framförallt även upplevelser av frånvaro. Varenda sten i stadens byggnader är en sorts portal som vittnar om relationer till andra frånvarande platser, till större sammanhang. Alla de dagbrott, hålrum och utvinningsplatser för sten som omgärdar staden är frånvarande men ändå ovillkorligen associerade med husen och miljöerna i staden. På detta sätt är varenda kulturmiljö sammankopplad med en rad andra platser, processer och tider.

Att vara eller inte vara

Jag har diskuterat hur platser för planerad avveckling som vindkraftparken vid Lillgrund och omstridda miljöer som ruinparken på Klagshamns udde kan ses som temporära provisorier som utmanar kulturarvspraktiker, men även som platser där frågor om vitalitet kan närmas på olika sätt. Rost och nedbrytning kan till exempel vara centralt för att något ska uppfattas som livfullt.

En av de viktigare lärdomarna kan emellertid vara att uppmärksamma det som inte finns omedelbart tillgängligt på dessa platser. Det kan handla om alla de andra platser, processer och tider som kan göra sig påminda, och som Edensor pekade på ovan. Men själva frånvaron kan i sig ha ett värde. Det kan vara värt att fördjupa undersökningarna av vad frånvaron har för betydelse i kulturminnessammanhang. Det frånvarande, det försvunna som kulturarv. Det som inte finns tillgängligt kan utöva en lockelse och frammana såväl känslor som kunskap. Vi står inför flera fall där betydelsefulla anläggningar i en snar framtid kommer att avlägsnas fullständigt. Om allt går enligt planerna så kommer detta att ske så effektivt och snabbt som möjligt. Havet kommer inom några decennier att ligga fritt och öppet över det som en gång var en vindkraftpark. På andra håll fortsätter den gradvisa nedbrytningen av material och förvandlingen av miljöer. Frågor om kontroll, patina och förfall ställs på sin spets när kor-

KORROSIONENS KARAKTÄR

rosionen gradvis förändrar och förvandlar material och miljöer. Korrosionen har en karaktär som är beroende av dess sammanhang. Ger den liv, bryter den ner, eller flätas liv och nedbrytning samman? Om korrosionen får fortsätta sin förvandlingsprocess så bryts det som en gång var byggt och konstruerat obönhörligen ner. Det övergår gradvis till något annat. Snart är det byggda helt frånvarande. Frågan är om det är då det kan upplevas som mest levande?

Referenser

Fältmaterial

Observationer samt fältarbete, Klagshamns udde sommaren 2015.

Studier av offentliga handlingar, debatt liksom dagspress, 2015.

Konstnärliga projekt för att generera inspiration och underlag genomfördes parallellt med det kulturanalytiska projektet. Se www.robertwillim.com/

Internet

Lillgrund Vindkraftpark (u.å.). Informationsbroschyr från Vattenfall. [<http://corporate.vattenfall.se/om-oss/var-verksamhet/var-elproduktion/vindkraft/lillgrund-vindkraftpark/>] (hämtad 2015-08-24).

<http://www.lansstyrelsen.se/vastragotaland/Sv/miljo-och-klimat/verksamheter-med-miljo-paverkan/Pages/default.aspx>

Olla, Cecilia 2014a. Vad är kulturmiljö. 11 december 2014. Riksantikvarieämbetet [<http://www.raa.se/kulturarvet/kulturpolitik/da-och-nu-att-bevara-anvanda-och-utveckla-kulturmiljon/vad-ar-kulturmiljo/>]. (hämtad 2015-08-27).

Olla, Cecilia 2014b. 3. Kulturmiljö mår bra av att användas!. 11 december 2014. Riksantikvarieämbetet [<http://www.raa.se/kulturarvet/kulturpolitik/da-och-nu-att-bevara-anvanda-och-utveckla-kulturmiljon/kulturmiljo-mar-bra-av-att-anvandas/>](hämtad 2015-08-27). <http://www.raa.se/kulturarvet/>

Litteratur

- Akne, Liv 2015. Ruinpark fara för ryttare. *Sydsvenskan* 9 augusti 2015.
- Appadurai, Arjun. 1997. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. New Delhi: Oxford University Press.
- Aronsson, Peter 2004. *Historiebruk – Att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.
- Berg, Per Olof & Linde-Laursen, Anders & Löfgren, Orvar (red.) 2000. *Invoking a Transnational Metropolis. The Making of The Øresund Region*. Lund: Studentlitteratur.
- Delshammar, Tim & Fors, Hanna 2010. *Gröna och blå strukturer för en hållbar stadsutveckling*. Technical Report. Landskap trädgård jordbruk: rapportserie ; 2010:1. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Edensor, Tim 2007. "Sensing the Ruin". *Senses & Society*, 2(2).
- Edensor, Tim 2012. "Vital Urban Materiality and Its Multiple Absences: The Building Stone of Central Manchester". *Cultural Geographies*, 20(4).
- Ehn, Billy & Frykman, Jonas (red.). 2007. *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Frost, Mark 2011. The Everyday Marvels of Rust and Moss: John Ruskin and The Ecology of The Mundane. *Green Letters: Studies in Ecocriticism*, 14(1).
- Fröjd, Anna 2014. Ruinpark för att påminna om Klagshamns historia. *Lokaltidningen* 29 januari 2014.
- Garrett, Bradley L. 2013. *Explore Everything: Place-Hacking the City*. London: Verso Books.
- Gustavsson, Karin 2005. Bland perifera riksintressen. I: Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta (red.) 2005. *I industrisamhällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*. Stockholm: Carlssons.
- Gustavsson, Karin 2014. *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Hallam, Elizabeth, & Ingold, Tim 2014. *Making and Growing. Anthropological Studies of Organisms and Artefacts*. London: Ashgate.
- Hamrebjörk, Lars 2011. *Fakta om Cor-ten*. SBI. Stockholm: Stålbyggnadsinstitutet.
- Hell, Julia & Schönle, Andreas (eds.) 2010. *Ruins of Modernity*. Durham: Duke University Press.
- Holmberg, Ingrid Martins 2006. *På stadens yta. Om historiseringen av Haga*. Göteborg: Makadam förlag.
- Ivarsson, Dan 2008. Nybygge godkänns i utbyte mot Klagshamns udde. *Sydsvenskan* 2008-03-08.
- Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta (red.) 2005. *I industrisamhällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*. Stockholm: Carlssons.
- Jörnmark, Jan 2007. *Övergivna platser*. Lund: Historiska media.
- Massey, Doreen 2005. *For Space*. London: Sage.
- Marchand, Yves, & Meffre, Romain 2010. *The Ruins of Detroit*. Göttingen: Steidl.
- Ruinpark Klagshamn 55:1*. Tjänsteskrivelse FRI-2015-2137. Malmö stad Fritidsförvaltningen. 2015-08-06.

KORROSIONENS KARAKTÄR

- Saltzman, Katarina (red.) 2009. *Mellanrummens möjligheter. Studie av föränderliga landskap*. Göteborg: Makadam.
- Storm, Anna, & Olsson, Krister 2013. The Pit: Landscape Scars as Potential Cultural Tools. *International Journal of Heritage Studies*, 19(7).
- Willim, Robert 2002. *Framtid.nu: Flyt och friktion i ett snabbt företag*. Stockholm/Stehag: Östlings bokförlag Symposion.
- Willim, Robert 2008. *Industrial Cool – Om postindustriella fabriker*. Lund: Lunds universitet, Humanistiska fakulteten.
- Woodward, Christopher 2001. *In Ruins. A Journey Through History, Art, and Literature*. New York: Vintage Books.

Föreställd mångfald

Medborgarskap för framtiden

Lars-Eric Jönsson

For we know, Europe is our common future.
(Berlin Declaration, 2007)

Under 1990-talet var begreppet kulturarv – som nämnts i bokens inledning – i sig välkänt men under de här åren blev det ett nyckelbegrepp för ideologier och praktiker som definierade museer, kulturmiljövård och arkiv. Samtidigt blev begreppet och den politik och praktiker det avsåg, föremål för forskning. Etnicitet, genus och klass var vanliga utgångspunkter för kritiska undersökningar som inte sällan fokuserade representations- och identifikationsproblem. För vem var kulturarv till? Hur kunde det användas i identitetsbyggen som inte endast avsåg sociala dominanta majoriteter? (se t.ex. Smith 2006:5, Hofrén & Jönsson 1999, Börjesson & Jönsson 2005).

I Sverige, liksom i stora delar av världen, upptäcktes sådana politiska aspekter på kulturarv under 1990-talet. Vi som var med under dessa år diskuterade dem i termer av representation, bruk och missbruk av kulturarv, kulturarv som redskap för identitet och medborgarskap, det förflutna som vapen och som slagfält och inte minst det uppväxande släktets brist på historiemedvetenhet. Dessa diskussioner kan förstås som ett slags uppvaknande. Det som pågick på museer, i historiska bebyggelsemiljöer eller i arkiv hade länge varit föremål för ett påtagligt lågt politiskt intresse. Vad

som uppfattades som kulturarv var sällan omdiskuterat i den allmänna offentliga debatten. Känslan av damm, spindelväv och institutioner som verkade förändras mycket långsamt och som inte bara administrerade det förflutna utan också var en del av det var en inte ovanlig uppfattning.

I övriga Europa föreföll sakernas tillstånd en smula annorlunda. Här var de politiska aspekterna på kulturarv och historia mer uppenbara. Nedmonteringen av järnridån, kriget i det forna Jugoslavien och de högerextrema förintelseförnekarna krävde uppmärksamhet liksom växande kunskaper och diskussioner om marginaliseringsprocesser i samhället i allmänhet och i kulturarven i synnerhet. I dessa diskussioner verkade det förflutna, förstått som kulturarv, vara vägen fram mot en ljusare framtid. I Europa och sedermera också i Sverige kom framförallt två begrepp att hamna i förgrunden – (kulturell) mångfald och medborgarskap. Detta innebar en uppenbar politisering av kulturarvsbegreppet, en process som knappast var ny men som här, under 1990-talet delvis intensifierades och laddades om.

Vid sidan om medborgarskap (och framförallt individernas kapacitet att utöva medborgarskap och sina medborgerliga rättigheter) var alltså mångfald ett nyckelbegrepp. I motsats till hur – det som vi idag kallar – kulturarv sedan andra hälften av 1800-talet vilade på en uppfattning om likhet i syfte att generera så kallade föreställda gemenskaper (Anderson 1983) kunde vi nu iaktta en situation där kulturell och social mångfald uppfattades och presenterades som möjliga, och kanske till och nödvändiga, delar i framtida samhällsbyggen.

Begreppet kulturarv blev samtidigt omladdat och introducerat som ett enande begrepp för flera olika företeelser. I offentliga sammanhang verkade det vara en adekvat benämning för allt i det förflutna som hade relevans för identiteter, individuella såväl som kollektiva. Men framförallt användes det i syfte att argumentera för, och förändra, museer, arkiv och kulturmiljöer.

Flera forskare har pekat på hur kulturarv snarare än det förflutna tillhör nutiden (Jönsson & Svensson 2005, Smith 2006:3, Eriksen 2014:158). Laurajane Smith har argumenterat för att kulturarv i grunden bör förstås som immateriellt. Syftet skulle vara att avnaturalisera det materiella och predis kursiva som det självklara och essentiella i hur vi förstår kulturarv (Smith

2006:3). Anne Eriksen menar att det förflutna förstått som kulturarv är ett slags förvar av tillgängliga föremål (Eriksen 2014:163-4) som kan användas i nuet. I det här kapitlet ska jag göra ett försök att undersöka kulturarvsbegreppets användbarhet för framtiden. För detta finns flera argument. Ett, det mest uppenbara, är att när vi talar om nuet så tar vi mer eller mindre uttalat sikte på framtiden, inte minst när politiska aktörer och diskurser är aktiva. Nutid är i denna mening snarare att betrakta som en mötespunkt för det förflutna och framtiden än ett odefinierat nu. David Lowenthal (1998) menar att kulturarv borde förstås som något som förtydligar förflutenheter för att få dem att sammanflätas med nutida ändamål (Lowenthal 1998:XV). En mer spridd och ett äldre synsätt är att kulturarv är något som lämnas över från generation till generation. Detta överlämnande reser åtminstone två frågor. Vad bör och kan överlämnas? Vad är syftet och meningen med överlämnandet? Tidsaspekten är förstås central i sådana processer men den har sällan dragits ut till att avse också framtiden. Det vill säga, framtiden är sällan manifest i kulturarvsdiskursen men framträder som metaforer eller begrepp som pekar i specifika riktningar.

Ett skäl att undersöka 1990-talet och de första åren på 2000-talet är, att under dessa decennier sjösattes kampanjer och projekt med syften att via kulturarv främja medborgarskap och mångfald. Som nämndes ovan, laddades begreppet med både nya och befintliga betydelser och praktiker samtidigt som de traditionella institutionerna – museer, arkiv och kulturmiljövård – utmanades och kritiserades. Idén om den etniskt homogena nationen omprövades. Fokuseringen på framgångsrika och privilegierade grupper och företeelser sattes ifråga. Istället kom identiteter, i plural, vävas tätt samman med kulturarvsbegreppet, liksom betydelsen av att kunna utöva sina medborgerliga rättigheter. Sådana perspektiv på kulturarv kom oundvikligen att leda till diskussioner om vilken sorts, och vems, företeelser som kunde och borde kategoriseras som kulturarv.¹

Dessa diskussioner och aspekter utvecklades starkt på 1990-talet och de första åren efter millennieskiftet och leder mig till att ställa ett par frågor

¹ Denna process mot ett pluralistiskt synsätt på kultur, kulturarv och identiteter hade sin motsvarighet i en större filosofisk samtida diskussion om det så kallade postmoderna tillståndet.

som ska besvaras i detta kapitel. Vad ansågs möjligt att lära sig av det förflutna i dessa satsningar och kampanjer? Vad skulle undvikas och vad kunde omfamnas som förebildligt? Vilka slags historiebaserade framtider konstruerades i kampanjerna? Och vice versa? Hur avsågs den ideala, aktiva medborgaren hantera det förflutna i syfte att bygga framtidens mångfald, tolerans och mångkultur?

Syftet med kapitlet är alltså att undersöka kulturarvskursen kring mångfald och medborgarskap samt vilka framtidsvisioner som kopplades till den. För att göra det ska jag använda såväl svenska som europeiska källor. De svenska källorna hämtas från satsningar och kampanjer från 1990-talet och de första åren på 2000-talet: *Den svenska historien* (1993), *Framtidstro* (1999–2000), *Levande historia* (1997–), *Industrisamhällets kulturarv* (1999–2002) samt *Agenda Kulturarv* (2002–2003). Från dessa kampanjer undersöker jag dokument som utredningsbetänkanden, utställningsprogram, politiska memoarer och massmediala debatter. För att sätta dessa svenska exempel i en europeisk kontext ingår också material från Europarådets kampanj, *Europe – A Common Heritage*, som ägde rum 1999–2000. Härifrån har jag tillgång till egna fältobservationer, kampanjprogram, administrativa texter och politiska debatter. Utöver detta material ingår också Europarådets konventioner avseende kulturarv.²

Även om det samlade källmaterialet i denna undersökning är av olika slag kommer det att analyseras som uttryck i och delar av en kulturarvskurs. I den analytiska processen ingår inte att täcka in samtliga källor eller aspekter på dessa satsningar och kampanjer utan att undersöka aspekter på hur framtid, kulturarv, medborgarskap och mångfald kommer till uttryck och är sammanvävda. Med detta sagt, vill jag påstå att samtliga här nämnda textkategorier är del av en diskurs. De är alla ”i den”, vilket inte betyder att de alla uttryckligen hör ihop men att de ingår i samma väv av utsagor (Foucault 1993/1971). Att på detta sätt vara ”inne i” diskursen betyder också att olika röster och utsagor påverkar och förändrar den. Dis-

2 Inte minst fältobservationerna springer ur mitt eget deltagande i den offentliga utredningen och statliga satsningen *Industrisamhällets kulturarv* samt Statens historiska museers utredning om en *Permanent utställning om Förintelsen i Sverige*. Den senare var ett första steg i en utredningsprocess som skulle komma att utmyнна i inrättandet av myndigheten *Forum för levande historia*.

kursen är inget permanent och orörligt fenomen utan rörligt, även om den rör sig långsamt och i detta avseende påminner om såväl traditioner som institutioner (Jönsson et al 2011).

I Sverige inleddes serien av kampanjer med en diskussion om bristande historiemedvetenhet. Hade det moderna projektets utvecklingsoptimism tagit oss dithän att vi inte längre räknade med historien? Att vårt kollektiva medvetande var helt fixerat vid nuet och framtiden? Så var det, att döma av några debattörer och aktörer i kulturarvsfältet. Pronomet ”vårt” refererade för det mest till svenskar, det vill säga, människor som levde i vad som ibland kallades för världens modernaste land. Ett utfall av diskussionen blev projektet *Den svenska historien*.

Detta projekt omfattade många utställningar på flera svenska museer 1993. Bakgrunden, och ”problemet” som skulle lösas, var en uppfattad historielöshet hos den svenska allmänheten. Just detta ord, historielöshet, präglade i hög grad debatten. Författarna till utställningsprogrammet påstod att ett folk utan kunskaper om det förflutna var jämförbart med en människa utan minne (Hagberg et. al. utan årtal, Svensson 2014:96). Man talade om en ”förträngning av vårt kulturarv” och vikten av att, i mötet med Europa, veta vilka ”vi är” (Hagberg et. al. utan årtal). Projektledaren och museimannen Sten Rentzhog menade att

Under efterkrigstiden har vi successivt glömt bort och förträngt vår historia. För många människor har allt sammanhang gått förlorat, och allt färre händelser och gestalter är allmänt kända. Detta är livsfarligt. Det gemensamma språket och den gemensamma upplevelsen av det förflutna är det som är grunden för en nationell gemenskap. (Rentzhog 1993a:7)

Metoden för utställningarna var att besökarna skulle möta ”händelserna i sig, vad som faktiskt har hänt” (Rentzhog 1993a:11) och samtidigt förmå besökaren att ”försätta sig”. Man skulle känna historiens vingslag, dela ”våra förfäders ängslan och sorg, förväntan och glädje” (Rentzhog 1993c). I ett pressmeddelande menade Rentzhog att vi levde i en tid ”med en blind tro på siffror, med diagram och numeriska kalkyler som vår enda vägledning” (Rentzhog 1993b). Vi behövde historien för att orientera oss i en tid av stora samhällsförändringar, för att ta oss ut ur den återvändsgränd som

vi riskerade att ledas in i. Ungdomar och invandrare var uttalade målgrupper. De senare sadades endast bli erbjudna språket. Utan historien riskerade de att bli svenskar endast till hälften (Rentzhog 1993a:7). Historien behövdes för att kunna leva, arbeta och utöva sitt fulla medborgarskap i Sverige. Den behövdes för att bättre hantera framtida utmaningar (Hagberg et. al. utan årtal).

Uppfattningen om en förlorad historia och gemenskap hade flera paralleller med det sena 1800- och tidiga 1900-talets tanke om ett förlorat förflutet, upplösningen av gemensamma värden och bondesamhällets försvinnande. Liksom då var nu målsättningen knappast att stoppa utvecklingen utan att öka människors historiemedvetande, att rädda rester från den försvinnande epoken och bygga upp stora arkiv inför framtiden.

Framtidsperspektivet fanns uppenbart i *Den svenska historien* men skulle komma att utvecklas i uppföljningsprojektet *Framtidstro*. Det sjuöppades 1999 och var tänkt som ett så kallat milleniumprojekt. Ledaren för båda projekten, Sten Rentzhog, skrev att

Med *Den svenska historien* ville vi öka medvetenheten om vårt förflutna. Med FRAMTIDSTRO vill vi, genom att visa utopier och visioner ur det förgångna, inspirera människor att formulera visioner inför 2000-talet och få Sverige att koka av framtidsdebatt. (Pressmeddelande 1999)

Med vilken intensitet debatterna kokade kan nog ifrågasättas. Utöver utställningar genomfördes också aktiviteter i grundskolorna. Men trots det fick inte *Framtidstro* samma genomslag som sin föregångare. Varför, är svårt att slå fast. Emellertid, under 1990-talet kan vi notera hur diskussionen om bristande historiemedvetande och -kunskaper i hög grad ersattes av en debatt där representation och identitet var centrala begrepp. Delvis kan denna förändring förklaras av att diskussionen kom att föras av en yngre generation och domineras av andra röster. *Den svenska historien* och *Framtidstro* var förknippade med och drivna av ett fåtal museipersoner som, vilket har konstaterats ovan, var besjälade av tanken om att människor, och framförallt ungdomar, led av svåra historiska kunskapsbrister och att detta lidande kunde behandlas och eventuellt botas med en uppsättning museiutställningar.

Dessa två serier utställningar och aktiviteter tillhörde en äldre idé om att nationell gemenskap kunde uppnås genom gemensam historia. I det sena 1990-talet tog dock kulturarvsdiskursen en annan riktning. Delvis kom denna omorientering till uttryck i regeringsinitiativet *Levande historia*.

Initiativet togs 1997 av statsminister Göran Persson. Bakgrunden stod att finna i en forskningsrapport och en följande tidningsartikel som påstod att av 8000 svenska skolelever var en tredjedel tveksamma inför eller förnekade att Förintelsen var ett historiskt faktum. En av forskarna bakom rapporten citerades och menade att bara 70,8 procent av de tillfrågade var helt säkra på att Förintelsen hade ägt rum. Om detta var en korrekt slutsats av enkätundersökningen skulle komma att diskuteras. Men statsministern läste och förstod siffrorna som en uppmaning att agera mot främlingsfientlighet och rasism. Senare skrev Persson i sina memoarer:

Hur skulle man kunna lära av historien för att stärka demokratin i framtiden? (Persson 2007:246)

Persson uppfattade rapportens resultat som tecken på en ”förflackning” av historieundervisningen i skolan (Persson 2007:246). Hans lösning var emellertid inte bara riktad till grundskolan utan också till svenska hem och familjer (2007:247). I en riksdagsdebatt föreslog Persson en omfattande informationskampanj avsedd att nå samtliga svenska hem med barn i skolåldern. I sina memoarer (2007) skriver han om de fyra arrangerade konferenserna – Stockholms internationella forum – och hur han lyckades engagera toppolitiker som Tony Blair och Bill Clinton och ansedda historiker som Yehuda Bauer. Framtidsperspektiven på historien var anslående uppenbara. Historia handlade om att lära inför framtiden. Ett resultat av Perssons initiativ blev också Forum för levande historia, invigt 2003. I sin regeringsförklaring 1998 menade han att vi lämnade ett våldets sekel i Europa bakom oss och att vi nu måste dra lärdom av historien (Regeringsförklaring 1998:8), av minnet från

FÖRESTÄLLD MÅNGFALD

skyttegravarna i Flandern, bomberna i Guernica och de människor som sköts vid Berlinmuren. Vi får inte glömma prickskyttarna på berget Igman eller massakern i Omagh.

Vi har en skyldighet att minnas dödsfabrikerna i Chelmno, Belzec, Sobibor, Treblinka, Majdanek och Auschwitz. Minns vi inte historiens övergrepp på människovärdet, då kan våldet och hatet segra på nytt.

Hänvisningarna till framtiden och historien var flera. Å ena sidan erbjöd historien en brutal läxa, å andra sidan var denna läxa nyckeln till en bättre framtid. Persson menade också att museernas roll borde vara att bevara och utveckla ett tolerant och demokratiskt samhälle. Utöver detta skulle industrisamhällets kulturarv lyftas fram. När hade historia och kulturarv varit så uppenbart aktuellt på den politiska dagordningen?

Levande historia hade ett par gemensamma drag med de två tidigare behandlade utställningsprojekten. Historia skulle spridas och göras känd för en bred publik. Kunskaper om historien borde kunna bidra till ett bättre framtida samhälle. Och för att utöva ditt medborgarskap förväntades du känna till och låta dig påverkas av historien. En social kategori nämndes särskilt – ungdomen. En avgörande skillnad var emellertid att *Levande historia* knappast förde fram den goda, framgångsrika eller förebildliga historien. Istället var det mänsklighetens mörkaste avsnitt som avsågs leda barn och ungdomar in mot det framtida goda medborgarskapet.

Informationskampanjen resulterade i boken *Om detta må ni berätta* (Bruchfeld & Levine 1998), beställd av regeringen och gratis distribuerad till alla svenska hushåll. 2001 togs riksdagsbeslutet att inrätta *Forum för levande historia* som en offentlig myndighet med uppdraget att med utgångspunkt i Förintelsen ”främja arbete med demokrati, tolerans och alla människors lika värde” (internet 2). Bokens titel hämtades från Joels bok (1:2),

om detta må ni berätta för era barn
och era barn må berätta om det för sina barn,
och deras barn för ett kommande släkte

Titeln riktades, tämligen uttalat, till ungdomen och kommande generationer. Ungdomen var i allmänhet i centrum i kulturarvspolitiska diskussioner och praktiker. Den bristande historiemedvetenheten föreföll i hög grad vara lokaliserad till ungdomen. Och lösningen, ett höjande av medvetenheten, var, och är fortfarande, i hög grad fokuserad på ungdomen, det uppväxande släktet, såväl barn som tonåringar.³

Myndigheten inledde sin verksamhet 2003 och förbereddes med en offentlig utredning som bland annat menade att:

Hur vi ser på det som har hänt påverkar vår samtid och hur vi planerar för morgondagen. Det är vår skyldighet att förhålla oss till det som har hänt för att gemensamt bygga en bättre framtid. (SOU 2001:5:8)

Det vill säga, utredarna fokuserade snarare *hur* vi ser på det som har hänt än det som hände i sig. Kopplingen mellan framtiden och våra perspektiv på det förflutna var tät. Detta var också skälet till att begreppet *Levande historia* myntades. Historia var inget dött, förlagt till det förflutna utan levande och närvarande i våra nutida liv.

Även om dessa tre satsningar på många sätt var olika hade de ett par gemensamma nämnare varav tanken om bristande historiemedvetenhet och -kunskap var den mest centrala. Detta skiljde dem från de två kampanjerna som jag nu ska undersöka. I *Industrisamhällets kulturarv* och *Agenda Kulturarv* skulle framförallt begreppet identitet komma att förändra kulturarvsdiskursen.

Industrisamhällets kulturarv var ett initiativ från regeringen och kulturdepartementet och syftade till att finna nya vägar att uppmärksamma just industrisamhället, det vill säga en epok som ännu 1998 var problematisk att hantera för kulturarvsfältets olika aktörer och som många betraktade som ett avslutat kapitel i Sverige. I ett första skede tog satsningen formen av en utredning vars betänkande uppmärksammade representationsfrågor

3 Av de undersökta fem kampanjerna eller satsningarna var *Levande historia* det mest omdiskuterade (se Selling 2010). Två särskilt debatterade frågor var om Förintelsen skulle förstås som en unik historisk händelse och om lämpligheten i att regeringen tog detta slags initiativ med risken att sudda ut gränserna mellan det historiska kunskapsfältet och det politiska (Selling 2010).

och hur underprivilegierade sociala grupper i samhället var påfallande illa representerade i termer av kulturarv.⁴ Frågan om representation blev central för satsningen liksom uppfattningen om kulturarvens betydelse för identiteter. Därför kom social representation, identitet och kulturarv också att uppfattas som starkt knutna till klass, etnicitet och genus.

Agenda kulturarv inleddes 2001 och var ett samarbetsprojekt mellan Riksantikvarieämbetet, organisationer och regionala museer och myndigheter. Syftet var att förnya kulturmiljövårdens ”arbete, inriktning, demokratiska förankring och slagkraft” i ett samhälle präglad av

...mångkulturalitet, globalisering, livsstilsupptagenhet, nya klasskillnader, och med upplevelseindustri, uteslutande mediabrus och nya värderingar. (Lindvall & Johansen 2002).

Redan 2002 menade en av författarna i projektets ”inspirationskrift” Svante Beckman (2002) att historieintresset å ena sidan blomstrade. Å andra sidan hade det offentliga utbildningsväsendet ”lämnat historien i sticket”. I kulturarvsfältet hände det desto mer. Antalet kulturhistoriska museer och besöksmål ansågs öka dramatiskt. Det ”bolmade” av lokal entusiasm för ”lokala kulturhistoriska resurser som näringspolitisk utvecklingsväg” (Beckman 2002:54). Beckman pekade bland annat på de traditionella institutionernas och aktörernas svårigheter att förhålla sig till allmänhetens ökade intresse för kulturarv, för kulturturism och fältets nya ideella respektive kommersiella aktörer (2002:64 ff.).

Dessa svenska aktiviteter var förstas del i en större rörelse i Europa. Flera av projekten hade också konkreta beröringspunkter med europeiska motsvarigheter där kulturarv fokuserades, utvecklades och utmanades. Europeiska unionen hade sedan Maastrichtavtalet 1993 intensifierat sina aktiviteter i kulturfältet där redan Europarådet var mycket aktivt. En av dessa Europarådets aktiviteter var kampanjen *Europe – A Common Heri-*

4 Jag var själv 1998–2001 starkt involverad i denna satsning i form av huvudsekreterare i såväl den förberedande utredningen som den följande Delegationen för industrisamhällets kulturarv.

tage som omfattade de 41 medlemsländerna och ytterligare sex länder.⁵ Syftet var att förmå européerna att inse betydelsen av toleransens, kunskapens och det ömsesidiga erkännandets kulturarv. Kampanjen avsåg också att främja en känsla av allmän tillhörighet och befordra upptäckten av skillnader och mångfald. Kampanjen strävade mot att, som det uttrycktes, öka medvetenheten om vikten av att bevara och främja kultur- och naturarven, berikade av mångfalden som förenade dem. (Campaign express, nr 3/1999).

Kampanjen betraktades som ett ”bevis på ett enat Europa, sammanfört genom ett gemensamt kulturarv berikat av dess mångfald” (Doc 8729).⁶ Mångfald uppfattades vara en del av Europas kärna, i hjärtat av dess kulturella rikedom, vilket också skulle vara ”vårt” gemensamma kulturarv och fundamentet för vår enighet, sammanhållning (unity).⁷ Den kulturarvs-politiska diskussionen i Europa var påfallande just mer uttalat politisk jämfört med den svenska. Vice generalsekreteraren i Europarådet, Hans Christian Krüger, sammanfattade kampanjen när den avslutades i Riga i december 2000. Han pekade på kulturarvets roll i skapandet av ett demokratiskt och säkert Europa, en process som byggde på lag, parlamentarisk demokrati, mänskliga rättigheter och medvetenheten om ett gemensamt kulturarv byggt på mångfald (diversity). Krüger frågade retoriskt vad kulturarv kunde tänkas vara. Under inga omständigheter kunde det begränsas till att handla om att studera, skydda eller bevara det förflutna. Det avsåg också framtiden, en framtid som borde vara fri och rättvis för alla européer, oavsett religion, kultur eller etnisk bakgrund. Det var en framtid som borde präglas av solidaritet mellan länder, samhällen och medborgare (internet 4).⁸ Denna syn på kulturarv skiljde sig tydligt från de konventioner som tidigare tagits på närliggande teman. Tre konventioner, två om arkeo-

5 Dessa sex länder var Armenien, Azerbadjan, Bosnien Hercegovina, Monaco, Vatikanstaten och Vitryssland.

6 ...“proof of a united Europe, brought together through a common heritage enriched by its diversity”.

7 Diversity lies at the heart of Europe’s cultural richness, which is our common heritage and the basis of our unity

8 En framtid som, a future that “ought to be free and fair for all Europeans, regardless of religion, culture or ethnic background, and also a future of solidarity between countries, communities and citizens” (Internet 4).

logi (nr 66 1969 och nr 143 1992) och en om byggnader (no 121 1985), handlade om expertområden inom det vi idag kallar kulturarvsfältet. De syftade dessutom till att bevara lämningar av olika slag. Den så kallade Faro-konventionen från 2005 (nr 199) var annorlunda och handlade om kulturarvets (i singular, trots allt) samhälleliga värde.

Framtidsperspektiven var som ovan visats ibland uttalade. Men det fanns också en uppsättning ord och metaforer som mer eller mindre uppenbart pekade mot framtiden. Förutom ordet ”framtid” i sig kan ord som utveckling, hot, önskningar och politik nämnas, ord som var uppenbart knutna till det framtida. Målgrupper som barn, ungdomar och invandrare hade också framtiden gemensamt. Dessa sociala grupper var medborgare i vardande. En grundläggande förutsättning och ett antagande för de här undersökta projekten var att medvetenhet och kunskap om historia var väsentliga pusselbitar för att kunna utöva sitt medborgarskap. För *Den svenska historien* var utgångspunkten att denna kunskap var, eller borde vara, gemensam för alla svenskar. För att kunna möta framtida utmaningar var vi tvungna att känna till basala historiska fakta om nationens förflutna. Mångfald – här framförallt representerad av invandrare – borde mötas med en, gemensam historia.

Projektet *Levande historia* hade ungdomen som sin främsta målgrupp men också bristen på historisk kunskap som utgångspunkt. Mänsklighetens största katastrof – Förintelsen – skulle aldrig tillåtas att glömmas eller förnekas och därför heller inte kunna upprepas. Kampanjen var uppenbart politisk och tog sikte på ett medborgarskap som borde byggas av historia och minne som ett slags front mot glömska, förnekelse, revisionism, våld och totalitarism. Det första regleringsbrevet för den följande myndigheten *Forum för levande historia* 2003 uppdrog åt den nya myndigheten att sprida kunskapen om Förintelsen och att bidra till samhällets demokratiska utveckling. Om fokuseringen på ungdomar innebar det mest uppenbara framtidsperspektivet, var utveckling ett mer diffust ord för framtidsinriktningen.

Agenda kulturarv och *Industrisamhällets kulturarv* öppnade upp kulturarvskategorin i syfte att möta en mångkulturell situation och för att erkänna rätten till kulturarv för alla sociala grupper. Europarådet tog med kampanjen *Europe – A Common Heritage* detta ett steg längre genom att

retoriskt bygga enhet genom mångfald (diversity). I dessa tre kampanjer kring millennieskiftet skulle kulturarv komma att skrivas och förstås i pluralform. Teoretiskt kunde ingen företeelse avfärdas som potentiellt tillhörande kulturarvskategorin utan noggrant övervägande. I praktiken visade dock kulturarviseringens traditioner prov på både motståndskraft och ut hållighet, inte minst via de gamla kulturarvsinstitutionerna med rötterna i 1800-talets nationalism och regionalism. Men dessa tre kampanjer erkände mångfald och var och ens rätt till kulturarv och historia. Och denna idé om mångfald, en mångfald av kulturella identiteter byggda på motsvarande kulturarv förstått i plural, var grunden inte bara till medborgarskap utan också för en idé om ett förenat Europa. Om kulturarv utifrån ett nationellt perspektiv hade använts för att producera föreställd gemenskap (Anderson 1983), hämtade dessa tre projekt sin näring från en idé om föreställd mångfald.

I detta avseende uppfattades kulturarv som en väg mot ett fredligt, demokratiskt samhälle. Å andra sidan representerade denna mångfald också ett hot. Europas historia – vilket ju både Europarådet och Levande historia hade uppmärksammat – präglades starkt av våldsamma och dödliga konflikter som hänvisade till och i väsentliga delar kretsade kring kulturell mångfald, inte minst nationell och etnisk. Sådana kulturarv präglade av mångfald och konflikter avsågs nu bidra till konstruktionen av ett framtida Europa. Fungerade det? Erför européer och svenskar gemenskap med stöd och hjälp av representationernas mångfald? Blev de mer kapabla medborgare och bättre rustade för framtiden? Den sortens frågor är med det nuvarande kunskapsläget omöjliga att besvara. Vi kan emellertid reflektera över dem med hjälp av antropologen Arjun Appadurais begrepp framtid som ett kulturellt faktum (*future as a cultural fact*). I sin artikel med samma titel kräver han om människors förmåga och kapacitet att längta och sträva efter, att förutse och föreställa sig (Appadurai 2013:286). Denna kapacitet är ett kulturellt fenomen i den meningen att den är lokalt baserad och inte kan separeras från språk, sociala värden, historia, institutionaliserade normer. Den är dessutom ojämnt distribuerad (2013:89 f.). Människors erfarenheter och kunskaper om det förflutna är onекligen en väsentlig aspekt på sådana processer liksom vilka förväntningar och möjligheter som genereras från sådana erfarenheter. Appadurai skriver i termer

av förhoppningshorisonter (horizons of hope) och hur fast förankrade de är i ett välinformerat, kreativt och kritiskt medborgarskap samt vår kapacitet att längta och sträva efter något (2013:294).

Med detta sagt, kan det vara på sin plats att ställa frågan varför all denna kampanjaktivitet koncentrerades till dessa år. Arkeologen Laurajane Smith har (2006) myntat uttrycket Authorized Heritage Discourse (AHD). Det bör förstås som en expertpräglad diskurs som både representerar det förflutnas dygd och betydelse och som bortser från mångfald (2006:29 f.) baserad på t.ex. kön och etnicitet. Detta påstående kan förstås diskuteras. Kulturarvskursen, såsom den kom till uttryck under den här undersökta perioden, både ifrågasattes och förändrades just med avseende på kategorier som kön och etnicitet. Smith pekar på hur artikuleringer av identiteter står i konflikt med tanken om det nationella och med AHD (2006:50). Under den här perioden inte bara etablerades kulturarvsbegreppet på allvar, det uppmärksammades kritiskt, utmanades och bidrog till att föra in museer, arkiv och kulturmiljövård in i delvis nya politiska fält. Som kategori öppnades begreppet för nya företeelser och användningsområden (jfr Hacking 2004:280). Denna öppning genererade möjligheter för begreppet att omfatta ”nya” företeelser, för lika nya syften.

Tar vi hjälp av Smiths begrepp är det tydligt att de två utställningsprojekten – *Den svenska historien* (1993) och *Framtidstro* (1999–2000) – befann sig ”i” den auktoriserade kulturarvskursen, expertgenererad och fokuserad på nationens förflutna. *Levande historia* (1997–) hade också det nationella som utgångspunkt och var expertdrivet men fokuserade uppenbart inte på det godas historia. De två följande projekten *Industrisamhällets kulturarv* (1999–2002) och *Agenda kulturarv* (2002–2003) förde kulturarvsbegreppet ett steg i riktning mot identitet och representation. Alla fem projekten var uppenbara top-down-initiativ. De två sistnämnda drevs emellertid av tanken om mångfald snarare än ett homogent kulturarv. I likhet med *Europe – A Common Heritage* hade dessa två projekt målsättningen ett framtida samhälle byggt på mångfald.

Chris Shore (2000) menar att 1990-talet var ett decennium präglat av en stark och högljudd efterfrågan på europeisk identitet, ett decennium som föregicks av en diskussion om hur kultursektorn kunde engageras mer i det europeiska projektet (2000:219). I Sverige kunde vi observera en mot-

svarande process. Under 1990-talet och början av 2000-talet gavs många uttryck för en uppfattning om att vi var på att lämna en homogen nation till fördel för ett mångkulturellt samhälle med ett växande antal människor som föreföll vara i behov av något slags introduktion till det svenska. Hur såg egentligen relation mellan kultur, nation och medborgarskap ut? Det var en öppen fråga som kombinerades med en stark tilltro till de stora kampanjernas förmåga att förändra människor i allmänhet, en tilltro som nog bör förstås som en rest från den moderna välfärdsstatens biopolitiska projekt (Foucault 1979) uppfattade som ett redskap för kollektiv förändring. I denna mening var framtiden möjlig att påverka och kanske till och med förutspå. Talesättet att vi ska lära av historien var uppenbart politiserat och utsträckt in i framtiden. Denna framtid hade inte bara sin egen historia. Dess motor verkade stå att finna i historien. Om vi medborgare bara tog utgångspunkt i det förflutna föreföll också vår framtid ljus.

Referenser

Arkiv

Pressmeddelande 1999, Nordiska museets arkiv, vol. Ledningsgruppsprotokoll 1997–2000.

Offentligt tryck

Regeringsförklaring 6 oktober 1998. Stockholm.

Council of Europe, Campaign Express, no. 3/1999. Europe – A Common Heritage.

Doc. 8729, 17 April 2000. Council of Europe "Europe, a common heritage" Campaign Report.

The Council of Europe 1998. Activities & Achievements.

Internet

Internet 1: <http://www.levandehistoria.se/material/om-detta-ma-ni-beratta> (hämtad 2015-10-09)

Internet 2: <http://www.levandehistoria.se/om-oss> (hämtad 2016-03-04)

Internet 3: http://europa.eu/50/docs/berlin_declaration_en.pdf (hämtad 2016-03-04)

Internet 4: http://www.coe.int/t/e/cultural_co%2Doperation/heritage/a_common_heritage/campaign/Speech.asp#TopOfPage. (hämtad 2016-03-04)

FÖRESTÄLLD MÅNGFALD

Massmedia

Rasister når ut till unga. 8 000 i enkät. Endast 66 procent är säkra på – ... att Förintelsen av sex miljoner judar ägt rum. Dagens nyheter 1997 06 12.

Litteratur

- Appadurai, Arjun 2013. *The Future as a Cultural Fact*. London/New York: Verso.
- Beckman, Svante 2002. "Kulturarens framtider". I: Johansen, Birgitta & Lindvall, Karin 2002. *Inspiration. Diskussion. Agenda Kulturarv*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Bruchfeld, Stephane & Levine, Paul A. 1998. *Tell Ye Your Children. A Book about the Holocaust in Europe 1933–1945*. Stockholm: Levande historia, Regeringskansliet.
- Börjesson, Mats & Jönsson, Lars-Eric 2005. *Forskningsprogram för ett Kulturarvetenskapligt institut*. Stockholm: Statens historiska museum.
- Foucault, Michel 1979. *The History of Sexuality*. London: Allan Lane.
- Foucault, Michel 1993/1971. Diskursens ordning (L'ordre du Discourse). Stehag: Symposium.
- Grethlein, Jonas 2014. "Future Past": Time and Teleology in (Ancient) Historiography. *History and Theory* 53 (October 2014), 309–330.
- Hacking, Ian 2004. "Between Michel Foucault and Erving Goffman: between discourse in the abstract and face-to-face interaction". *Economy and Society*, 33:3, 277–302.
- Hagberg U-E, Lundström I, Rentzhog S, Rönnstedt B, Öhman C u.å. *Den svenska historien. Beskrivning av ett utställningsprojekt*. Stockholm: Historiska museet, Nordiska museet.
- Hofrén, Erik & Jönsson, Lars-Eric 1999. *Frågor till det industriella samhället*. SOU 1999:18. Stockholm: Fritzes.
- Johansen, Birgitta & Lindvall, Karin 2002. *Inspiration. Diskussion. Agenda Kulturarv*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta 2005. *I industrisamhällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*. Stockholm: Carlsson.
- Jönsson, Lars-Eric, Persson, Anders & Sahlin, Kerstin 2011. *Institution*. Malmö Liber.
- Koselleck, Reinhart 1985. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge MA: MIT Press.
- Lindqvist Herman & Rentzhog Sten 1993. *Den svenska historien*. Statens historiska museum. Stockholm: Nordiska museet.
- Lindvall Karin & Johansen, Birgitta 2002. *Inspiration, diskussion*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Lowenthal, David 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmqvist, Lennart & Beckman, Svante (red.) 2003. *Museer och framtidstro*. Stockholm: Carlssons.
- Persson, Göran 2007. *Min väg, mina val*. Stockholm: Bonniers.
- Rentzhog Sten 1993a. "Den svenska historiens år", Jämten 1993. Östersund: Jämtlands läns

- museum, Heimbygdas förlag.
- Rentzhog Sten 1993b. *Pressvisning Den svenska historien*. Stencil.
- Rentzhog, Sten 1993c. Förord till utställningsbroschyr ”En vandring genom svensk historia”. Stockholm.
- Selling, Jan 2010. Ideologisk kamp om Levande historia. *Historisk tidskrift* 130:2.
- Shore, Cris 2000. *Building Europe. The Cultural Politics of European Integration*. London: Routledge.
- Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Svensson, Carl-Johan 2014. *Festligt, folkligt, fullsatt? Offentlig debatt om Historiska museets publika verksamhet från Den Svenska Historien till Sveriges Historia*. Jönköping: School of Education and Communication.
- Taylor, Charles 1994/2009. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton Univ. Press.

Efterord – En kommentar

Björn Magnusson Staaf

På vårterminen 1887 höll Viktor Rydberg ett antal föreläsningar om den äldre medeltidens kulturhistoria vid Stockholms högskola. Föreläsningarna finns bevarade i text och en av dessa handlade mer specifikt om Karl den stores verksamhet i kulturens tjänst och den Karolingiska epokens litteratur. I föreläsningen sade professor Rydberg följande: ”Romanogallerna, sedan de en gång blifvit beröfvade sitt kulturarv från antiken, synas i själva verket ohjälpligare nedsjunkna i barbariet än deras besegrare och mindre i stånd att bryta väg för en ny begynnande kultur.” Detta är det första dokumenterade tillfället då begreppet ”kulturarv” används i det svenska språket enligt Svenska Akademiens ordbok (<http://g3.sprakdata.gu.se/saob/>).

Rydberg brukade begreppet ”kulturarv” snarast för att beteckna något som skulle kunna beskrivas som en gemensamt delad förståelse av identitet och av omgivande värld som visserligen är härledd ur det förflutna, men som också är av betydelse för handlingar och agerande i samtid. En av de poänger som lyfts fram i Rydbergs föreläsning är att kulturarv bidrar till förmågan hos ett samhälle att tillgodogöra sig nya lärdomar från annat håll och därigenom utveckla civilisation. Romanogallernas samhälle befann sig i sönderfall eftersom det saknade ett viktigt gemensamt fundament i form av det Rydberg benämner kulturarv. En grogrund där nya impulser och kunskaper kunde få fäste saknades helt enkelt. De germanska frankerna och Karl den store hade däremot, enligt Rydberg, ett kulturarv, en identitet och en förståelsehorisont som på olika sätt hölls levande och som därigenom

skapade förutsättningar för en positiv kulturell dynamik.

Man kan låta det vara osagt om Rydbergs tolkning om samhällsutvecklingens processer i det Karolingiska riket håller för en samtida kritisk idé-historisk analys. Hans användning av begreppet kulturarv är dock fortfarande av aktualitet 130 år senare. Kulturarv är i Rydbergs diskussion en kraft som möjliggör förändring och förnyelse, inte något som konserverar. Det bör även noteras att kulturarv, i Rydbergs mening, främst är att betrakta som en mental förståelse snarare än något som anger värden kopplade till fysiska ting eller platser. Ordet kulturarv fick en tämligen begränsad språklig användning under slutet av 1800-talet och en stor del av 1900-talet, men hundra år efter begreppet myntades kom det i mycket brett språkligt bruk. Termen fick då också en starkare kultur- och samhällspolitisk laddning som det inte haft tidigare.

Författarna till texterna i denna bok närmar sig begreppet kulturarv ur kritiska perspektiv. De diskuterar hur och varför det åter kom i användning, hur det påverkar förhållningssätt till fenomen och företeelser med olika koppling till förflutenhet, vad det gör med människors tänkande och förståelse av sig själva, andra och världen i övrigt, hur det påverkar de till synes mest oskyldiga av vardagspraktiker. Kampen om hur kulturarv bör förstås och vilken roll det bör tillmätas har under loppet av det tidiga 2000-talet blivit en samhällsfråga av största betydelse. Förståelsen och värderingen av det förflutna förefaller få allt större dignitet i diskussionen och konflikterna om hur framtiden i olika delar av världen skall utformas, inte minst i Europa.

Lars-Eric Jönsson beskriver och analyserar i sitt kapitel hur historia och det därmed förbundna begreppet kulturarv fick genomslag i Sverige under 1990-talet. Kulturarv skulle i dessa sammanhang faktiskt, eller åtminstone delvis, kunna förstås utifrån ett ”rydbergskt” perspektiv. Uppfattningar om det förflutna och historien började anses som viktiga samhällsangelägenheter. Flera större statliga satsningar gjordes inom musei- och kulturmiljösektorn från 1993 och framåt. Det är dessa som står i fokus för Jönssons analys. En av de bakomliggande föreställningarna för dessa satsningar var att förståelse av det förflutna skapar bättre förutsättningar för att ta till sig nya samhällsperspektiv. Satsningarna skedde också under en tidsperiod då Sverige genomgick omfattande ekonomiska, sociala och politiska struktur-

omvandlingar. Tillverkningsindustrin som var det ekonomiska fundamentet för folkhemmet hade redan på 1970-talet börjat genomgå stora rationaliseringar. Städer och regioner som till stora delar förlitat sig på industriverksamheter som utvecklats sedan 1800-talet, tvingades tänka i nya banor. Kampanjen *Industrisamhällets kulturarv*, som Jönsson berör kan till exempel ses i ljuset av detta. Istället för att se den borttynande industrin som ett misslyckande, lyftes industrialismen snarast fram som en period av omvälvande historisk betydelse, en epok som skapat förutsättningar för en underförstått post-industriell tid. Projektets intention var att lyfta fram de berättelser som hamnat i skuggan av den mer välbekanta ekonomiska och politiska historieskrivningen om industrialismens genombrott i Sverige. Inte bara industriarbetare utan också kvinnor och andra tidigare underrepresenterade grupper som invandrare, sociala avvikare och minoriteter uppmärksammades på ett nytt sätt. Målet var att se komplexiteten i industrisamhället, hos sociala grupper och individer, istället för en heroiserad arbetare och industrihistoria. De fysiska lämningarna från 1800- och 1900-talets industrisamhälle lyftes i många sammanhang fram som viktiga monument. Industrisamhällets lämningar i form av fabriker, magasin, gruvor men också institutioner och andra sociala inrättningar antog inte sällan en storslagen skala. Vissa delar av industrisamhällets kulturarv kom därför ändå att förknippas med en viss sublim mytisk aura. Detta var som sagt inte avsikten hos dem som var delaktiga i projektet, men utfallet av kulturarvsprocesser går inte att förutse i alla dess delar. Liknande mönster kan ses i flera delar av västvärlden där storskaliga industrier och institutioner har utvecklats, exempelvis i Storbritannien och Tyskland. Det är platser som också blivit centrum för post-industriell ekonomisk transformation och där skapandet av kulturarvsmedvetenhet blivit ett verktyg för att uppnå förnyelse.

Jönsson pekar också på hur kulturarvsbegreppets ökade roll i Sverige under 1990-talet var kopplat till mer övergripande samhällsprocesser i Europa och världen. De geopolitiska förändringar som ägde rum i samband med Berlinmurens fall 1989 och Sovjetunionens upplösning 1991 påverkade även Sverige. Medlemskapet i EU 1995 gjorde att den svenska nationalstatens roll infogades i ett nytt sammanhang. Den nationella historien började tydligare flätas samman med en europeisk. Framlyftandet av bland

annat svåra minnen ur historien, som till exempel Andra världskriget, bidrog till försöken att skapa ett gemensamt europeiskt kulturarv, som också gav mening åt tanken om ett gemensamt europeiskt medborgarskap. Den stora satsningen *Levande historia* som Jönsson beskriver kan ses i ljuset av detta. Genom att lyfta frågor om gemensamma historier, men också mångfalden i dessa, bjöds individen in i skapandet av kulturarv och därmed i skapandet av samhället på ett annat sätt än tidigare. Kulturarv kunde också bana väg för en ny typ av medborgarskapsförståelse. Jönsson visar hur flera av de tankefigurer som dominerar den politiska debatten och tänkandet under 2010-talet initierades och formades under 1990-talet. Det är intressant att notera att då Rydberg 1887 myntade begreppet kulturarv befann sig Sverige också i en mycket formativ period av framväxande industrialism, kamp för medborgerliga rättigheter och globalisering. Det är lockande att betrakta samhällsförändring ur perspektivet av en dialektisk växelverkan mellan historiska materiella och sociala förutsättningar och de begrepp som utvecklas för att benämna, diskutera och förhålla sig till dessa fenomen. Begreppet kulturarv bidrar till att forma hur människor tänker om samhället och därigenom också hur de väljer att påverka det genom sitt handlande.

Vad som räknas till kulturarv ger en särskild form av legitimitet, inte minst avseende olika typer av handlande. Anneli Palmesköld visar på ett mycket konkret sätt hur detta kan ta sig uttryck i vardagspraktiker och inom sociala gemenskaper. Slöjd och handarbete kom under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet att få en särskild status eftersom de ansågs bära på en historia. Handfärdigheterna kunde därigenom karaktäriseras som kulturarv. Hantverkets ålder spelade en viktig roll i detta sammanhang. Ju äldre en teknik var, desto högre ansågs dess status vara. Dessa värderingar kom att drabba anseendet för virkning. Virkningens historia kan inte dras lika långt tillbaka i det förflutna som åtskilliga andra textila tekniker. Detta faktum kom att få effekter för virkningens sociala status. Det var med andra ord inte enbart virkningens rent tekniskt kvalitativa aspekter som kom att avgöra hur pass intensivt den användes. Virkningens brist på anor gjorde att den rent av ansågs omoralisk inom kretsarna för slöjd och textilhantverk. Slöjdföreningarnas historiesyn och definition om vad som var kulturarv och vad som inte var det skapade med andra ord

tydliga teknikbegränsningar. Palmsköld visar hur dessa ortodoxa uppfattningar om vad som kunde betraktas som god handarbetspraktik, respektive dålig handarbetspraktik fortlevt långt in på 1900-talet. Uppfattningar som därmed även blir av betydelse för social gruppbyggnad, virkning som orsak till exkludering. Uppenbarligen har virkningen ändå haft sådana kvaliteter att tekniken överlevt och att det därmed även funnits utövare av virkning som valt att stå utanför hemslöjdsföreningarnas kulturarvsbaserade sociala gemenskap, eller som kanske inte ens haft intresse av att bli en del av dessa. Föreställningar om kulturarv rymmer ofta föreställningar om gemenskap och därmed också direkt eller indirekt uppfattningar om vilka som kan inkluderas och exkluderas.

Den förståelse av begreppet kulturarv som Palmsköld lyfter och problematiserar i sitt kapitel är då det används i sammanhang för att beteckna något som kan tydligt avgränsas och definieras, i detta sammanhang något som omfattar ett specifikt antal tekniker. Det är en förståelse av kulturarv som egentligen står i kontrast till den ”rydbergska” användningen av begreppet som beskrivits ovan. Det är inte relaterat till en mental förståelsehorisont av det förflutna som öppnar sig mot nyskapande. Kulturarv förstås tvärtom som en definition använd i syfte att konservera. Detta är en tämligen vanligt förekommande förståelse av begreppet, till exempel då det används för att beteckna ting, lämningar, miljöer och praktiker som skall vara föremål för särskilda omsorger för att bevaras. Den svenska kulturminneslagen kan ses som ett uttryck för en sådan förståelse av kulturarv. Lagrådsremissen *Kulturarvspolitik* som presenterades den 8 december 2016, som visserligen omfattar skapandet av en svensk museilag, har dock ett något annorlunda innehåll. Då kulturminister Alice Bah Kuhnke redogjorde för lagrådsremissen under rubriken *Kulturarvspolitik för ett Sverige som håller ihop* talade hon om behovet av att kulturarvet skulle bli en angelägenhet för fler. Intentionen med lagrådsremissen var således inte bara att stärka skyddet för objekt som betraktas som en del av kulturarvet, utan även att stärka ramverket för kulturarvsförmedling (<http://www.regeringen.se>).

Om begreppet kulturarv ges en stark direkt koppling till fysiska objekt uppstår inte sällan en förhandling om vad det är som skall betraktas som sådant. Det som anses vara kulturarv fordrar då i regel specifika förhållningssätt. Robert Willim granskar i sitt kapitel flera intressanta exempel på

förhandlingar om kulturmiljöer och vad en del betraktar som kulturarv och andra inte. Tidigare i mitt resonemang har jag redan berört hur industrialismens lämningar kommit att omvärderas i Sverige från 1990-talet och framåt. Willim beskriver bland annat hur uppfattningar kommit att gå isär då det gäller ruiner och rester av cementtillverkning i Klagshamn strax söder om Malmö. Malmö stads gatukontor har arbetat med målet att åtminstone vissa rester av en cementindustri skall stå kvar som ruin. Den före detta industrin står för övrigt på en stor konstgjord udde som pekar rakt ut i Öresund och som är uppbyggd av restmaterial från kalkbrytningen som ägde rum i närlandskapet. Stora dagbrott finns också kvar i närheten. Industrielämningarna i Klagshamn blir en projektplats för historiskt förankrade sociala minnen kopplade till det relativt nära förflutna. Industrin lades dock ner redan innan andra världskriget och antalet personer som kan ha egna individuella minnen av verksamheten i Klagshamn får anses vara tämligen begränsat. Det finns dock berättelser, historier och anekdoter om cementindustrin i Klagshamn som bidragit till att skapa minneskollektiv med särskild relation till platsen. För vissa grupper utgör därmed industrielämningarna ett självklart kulturarv, en uppfattning som det kommunala gatukontoret bidrar till att legitimera genom att bevara vissa delar av industrin som ruiner. För den ryttarförening som har sin verksamhet intill ruinerna utgör lämningarna dock först och främst ett besvärande hinder som riskerar att skada hästarna. Vad som skall anses vara och definieras som kulturarv blir i detta sammanhang föremål för tvist. Vad vissa anser vara meningsfullt kulturarv är för andra meningslöst skräp och förfall. Willim pekar på att det givetvis finns maktdimensioner i dessa typer av förhandlingar om definieringen av kulturarv. Myndigheter såsom Riksantikvarieämbetet blir därför aktörer av särskilt intresse. Vad staten accepterat som kulturarv får en särskild dignitet och roll, men kan också bidra till att den dynamiska potentialen i vissa kulturarv kringkärs av skyddsförordningar. Det som ännu inte definierats som kulturarv av offentliga myndigheter kan rymma vissa spänningsvärden.

Willim diskuterar också de intressanta betydelse och känslor som kan upplevas i det korroderade och förfallna. Han drar också paralleller till de konstgjorda ruiner som blev vanliga i 1700-talets trädgårdsarkitektur. Resonemanget kan även kopplas till den tidiga romantikens vurm för det

gotiska och det sublima, det vill säga de kvaliteter som både kan upplevas som skrämmande kusliga och fascinerande vackra. Blicken för dessa egenskaper väcktes av konstnärer som Caspar David Friedrich då han använde sig av gotiska medeltida kyrkor i sina motiv under 1800-talets första hälft. Efter den konstnärliga blicken kom den antikvariska. De medeltida kyrkorna kom senare under 1800-talet alltmer att uppfattas som en självklar del av kulturarvet, om än med ett visst motstånd. Förfallet upphörde, kyrkorna restaurerades efter antikvariska ideal och blev därigenom på ett sätt mer tama. De sublima värdena doldes under de nykalkade fasaderna. Steget mellan den antikvariska blicken på ett övergivet kloster i Mecklenburg under 1800-talet och det antikvariska perspektivet på resterna av en cementfabrik i Klagshamn kanske är påfallande kort.

Det finns flera olika typer av värden som kan länkas samman med begreppet kulturarv, inte minst ekonomiska. Underhållskostnader av äldre byggnader kan till exempel vara stora, men museer och miljöer som anses vara bärare av kulturarv kan också generera betydande ekonomiska värden genom turism. Moa Petersén undersöker kommersiella aspekter av kulturarvsbegreppet med koppling till djurhållning och gastronomi. Petersén lyfter därmed ytterligare en annan förståelseaspekt av kulturarv, det biologiska kulturarvet. Djurraser som avlats fram inom äldre djurhållningstraditioner före framväxten av de moderna agrara teknikerna under 1800- och 1900-talen har kommit att räknas till det så kallade biologiska kulturarvet. Linderödsgrisen är en av dessa djurraser. Uppfödning av denna gris sker på flera olika platser i landet. En av de mer storskaliga producentererna är Ängavallen på Söderslätt i Skåne. Köttet från Linderödsgrisen är efterfrågat och uppfödandet av denna sorts grisar är uppenbarligen en framgångsrik affärsidé. Det skulle ligga nära till hands att anta att associationen mellan Linderödsgris och kulturarv är en av orsakerna till den relativt höga efterfrågan. Petersén visar dock på ett övertygande sätt att så inte är fallet, åtminstone inte på ett direkt vis. Viktigare är att Ängavallen föder upp sina grisar på ett sätt som inte stressar djuren. Grisarna går utomhus och till beskådan för besökare. Det faktum att gården står för en djurvänlig grishållning är något som etiskt tilltalar många av de som efterfrågar svinkött. Det faktum att grisarna verkar må bra fram till dess att de slaktas är det viktigaste säljargumentet. Petersén noterar samtidigt att orsaken till

att Ängavallens ägare utvecklat denna typ av djurhållning är en reaktion mot den moderna mer industriella grisaveln. På Ängavallen försöker man först och främst ta hänsyn till grisarnas behov för att leva friska och ostressade, istället för att anpassa svinens livsomständigheter till en mekaniskt effektiv produktionskedja. Indirekt innebär detta dock att man på Ängavallen bevarar och vidareutvecklar djurhållningsformer med rötter i förmodern tid. Linderödsgrisen avlades en gång fram inom ramen för en djurhållningsteknik som var effektiv och praktisk för sin tid. Det var heller knappast några särskilda etiska hänsynstaganden som låg bakom denna äldre form av svinhållning, även om vi idag uppfattar den som djurvänligare. På Ängavallen har man genom sitt sätt att hålla grisar återskapat en äldre kulturarvspraktik, men också lagt till en ny etisk dimension typisk för vår egen tid och som dessutom har ett tydligt kommersiellt ekonomiskt värde.

Det begrepp Rydberg skapade 1887 används flitigt i dagens samhälle och tillmäts flera olika betydelser som författarna till denna bok visar på ett övertygande sätt. Något som slagit mig under läsningen är hur nära flera av de olika betydelsedimensionerna av begreppet kulturarv ligger till begreppen socialt minne och kollektivt minne som myntats och definierats av Maurice Halbwachs. Rydbergs användning av ordet kulturarv i sin föreläsning 1887, ligger nära hur termen kollektivt minne används av Halbwachs i dennes klassiska studie *La Mémoire collective* (1950). Begreppet kollektivt minne avser dock specifikt den mentala förståelsehorisont som är härledd ur uppfattningar om vad som skett i det förflutna, men som man själv inte nödvändigtvis upplevt. Det vill säga, den typ av självförståelse som Rydberg menade att germanerna hade i motsats till de olyckliga romanogallererna. Kulturarvsbegreppet är därmed avsevärt mer mångtydigt än termen kollektivt minne. Kulturarv är därför också en term som är användbar i ett brett spektrum av sammanhang, men förståelsen av dess innebörd blir därigenom också lätt undflyende och svårfångad. En av denna boks många goda kvaliteter är att den skapar kritisk insikt om hur begreppet kulturarv på olika sätt blivit en tankefigur som både påverkar hur vi uppfattar världen och hur vi formar den.

Referenser

Internet

<http://g3.sprakdata.gu.se/saob/> (2017-01-18)

<http://www.regeringen.se/regeringens-politik/kulturarvspolitik-for-ett-sverige-som-haller-ihop/> (2017-01-18)

Litteratur

Halbwachs, Maurice 1950. *La Mémoire collective*. Paris: Presses universitaires de France.

Författare

LARS-ERIC JÖNSSON är professor i etnologi vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hans forskning rör bl.a. kulturarvens roll i samhället och kulturhistoriska perspektiv på normalitet och avvikelse. Tillsammans med Charlotte Hagström driver han projektet *Cykeln och friheten*, med Mia Marie Hammarlin projektet *Rykten skvaller och skandaler. En studie av kungliga frillor och journalistiska arbetsmetoder*.

Mer om Lars-Eric: www.kultur.lu.se/person/LarsEricJonsson/

BJÖRN MAGNUSSON STAAF är docent i arkeologi och lektor i museologi vid institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Han har tidigare arbetat som stadsantikvarie i Lund och som sakkunnig för forskning och utvecklingsfrågor vid Riksantikvarieämbetet. Hans forskningsintressen har bland annat varit inriktade på frågor med koppling till bebyggelsehistoria, historiefilosofi, minnessociologi och kulturarvsbruk.

Mer om Björn: www.kultur.lu.se/person/BjornMagnussonStaaaf/

ANNELI PALMSKÖLD är docent i etnologi och lektor i kulturvård med inriktning mot slöjd och kulturhantverk vid Göteborgs universitet. Hennes forskning rör materiell kultur och görande, hemslöjd som idé och fenomen, slöjd och hantverk som kulturarv samt textilt återbruk. Hon deltar i det tvärvetenskapliga projektet *Dekorerade interiörer i hälsingegårdar: En holistisk studie av ett kulturhistoriskt Världsarv* samt i projektet *Re:heritage: Cirkulering och kommodifiering av ting med historia*.

Mer om Anneli: www.gu.se/omuniversitetet/personal/?userId=xpalmd

FÖRFATTARE

MOA PETERSÉN är lektor i digitala kulturer med inriktning mot visuell kultur vid Lunds universitet. Hon forskar om det amerikanska konstfotografiets historia med fokus på naturskildringar, samt arbetar med frågeställningar kring överföringen av biologivetenskapliga och biomedicinska forskningsresultat mellan forskarsamhället och allmänheten.

Mer om Moa: www.kultur.lu.se/person/MoaGoysdotter/

ROBERT WILLIM är docent i etnologi och konstnär, verksam vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Hans forskning handlar om digitala kulturer, materiell kultur och hur föreställningsvärldar växer fram och förändras. Han har med hjälp av begreppet Industrial Cool undersökt estetisering av fabriksmiljöer och industrisamhällets kulturmiljöer. I sin konst utforskar han koncept som härrör ur hans arbete som etnolog och kulturanalytiker.

Mer om Robert: www.robertwillim.com

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences

Previously Published in the Series:

13. Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) 2017. *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok.*
12. Askander, Mikael 2017. *Poesier & kombinationer. Bruno K. Öjers intermediala poesi*
11. Alftberg, Åsa, Apeldoorn, Elisabeth & Hansson, Kristofer (eds.) 2016. *Ljud tar plats. Funktionshinderperspektiv på ljudmiljöer.*
10. Arvidson, Mats 2016. *An Imaginary Musical Road Movie. Transmedial Semiotic Structures in Brad Mehldau's Concept Album Highway Rider.*
9. Brenthel, Adam 2016. *The Drowning World. The Visual Culture of Climate Change.*
8. Rekers, Josephine V. & Sandell, Kerstin (eds.) 2016. *New Big Science in Focus. Perspectives on ESS and MAX IV.*
7. Gunnarson, Martin 2016. *Please Be Patient. A Cultural Phenomenological Study of Haemodialysis and Kidney Transplantation Care.*
6. Lindh, Karolina 2015. *Breathing Life into a Standard. The configuration of resuscitation in practices of informing.*
5. Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) 2014. *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor.*
4. Blaakilde, Anne Leonora & Nilsson, Gabriella (red.) 2013. *Nordic Seniors on the Move. Mobility and Migration in Later Life.*
3. Carlsson, Hanna 2013. *Den nya stadens bibliotek. Om teknik, förnuft och känsla i gestaltningen av kunskaps- och upplevelsestadens folkbibliotek.*
2. Hagen, Niclas 2013. *Modern Genes. Body, Rationality and Ambivalence.*
1. Lysaght, Patricia (ed.) 2013. *The Return of Traditional Food. Proceedings of the 19th International Ethnological Food Research Conference.*

